

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

ΛΟΓΙΟΙ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΟΙ

Η πραγμάτευση των θεμάτων της ανακοίνωσής μου προϋποθέτει την αναζήτηση και τον εντοπισμό εστιών γραμματισμού, εκπαίδευσης και τελικά παιδείας στο Ναύπλιο και την ευρύτερη περιοχή του κατά τα 150 χρόνια της πρώτης βενετοκρατίας (1389-1540), εκ των οποίων τα περισσότερα συμπίπτουν με τον δυστυχή για τον ελληνισμό πρώτο αιώνα μετά την Άλωση, και μάλιστα με το δεύτερο μισό του, όταν εκλείπει, χωρίς διαδοχή, η γενιά των δασκάλων που υπήρχαν κατά την Άλωση. Βέβαια η συνηθισμένη μορφή εκπαίδευσης και από τη βυζαντινή εποχή δεν ήταν η φοίτηση σε σχολείο αλλά η μαθητεία, ατομική ή συλλογική κοντά σε δάσκαλο, συνήθως κληρικό, με κάποιας μορφής σύμβαση μαθητείας ή διά λόγου συμφωνίας. Οι δάσκαλοι όμως ήταν δυσεύρετοι και περιζήτητοι, και ο τρόπος πληρωμής τους δύσκολος και εξ αιτίας της φτώχειας αλλά και της μη εκχρηματισμένης οικονομίας.

Προς το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε, η παρουσία στη Μονεμβασιά του λογίου, ενωτικού μητροπολίτη Αρσένιου Αποστόλη (1468/1469-1535) συντηρούσε μια παιδευτική εστία στην οποία από το 1524 ως το 1531 μαθήτευσαν οι μετέπειτα γνωστοί λογιοί Γεώργιος Κορίνθιος, Φραγκίσκος Πόρτος, Γεώργιος Βάλσαμος, Ιωάννης Ζυγομαλάς και άλλοι. Την ίδια περίοδο, όπως έγραψε ο Ιωάννης Ζυγομαλάς στον *Βίο* του δασκάλου του Σταυρακίου Μαλαξού, λειτουργούσε στο Ναύπλιο [1522-1524] σχολείο στο οποίο ήταν δάσκαλος, που δεν κατονομάζεται, αλλά πρέπει μάλλον να ταυτιστεί με τον μετέπειτα μέγα ρήτορα του Πατριαρχείου Αντώνιο Καρ(α)μαλίκη. Ψυχή του σχολείου ήταν ο πρωτοπαπάς Ναυπλίου Σταυράκιος Μαλαξός, ενώ μαθητές και διάδοχοί του ήταν οι συνομήλικοι εξάδελφοι Νικόλαος Σταυρακίου Μαλαξός και Ιωάννης Ζυγομαλάς.¹

---

1. Βλ. τη συνοπτική προσέγγιση του Χρίστου Γ. Πατρινέλη, «[Η κατάσταση της παιδείας στις υπόδουλες ελληνικές χώρες]. Από την Άλωση ως τις απαρχές της πρώτης αναγεννήσεως της παιδείας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974, σ. 367-377, κυρίως στ. 371α και την αναλυτικότερη παρουσίαση του θέματος από τον ίδιο, «Οι Μεγάλοι Ρήτορες Μανουήλ Κορίνθιος, Αντώνιος, Μανουήλ Γαλησιώτης και ο χρόνος της ακμής των», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας* 16 (1962), σ. 26-33. Η μαρτυρία για το σχολείο του Ναυπλίου: Ιωάννης Ζυγομαλάς, «Βίος του εν μακαρία τη λήξει γενομένου αγίου και αιδίδιμου πατρός ημών Σταυρακίου ιερέως του

Αυτά τα δεδομένα θα μπορούσαν να θεωρηθούν ικανά, σε συνδυασμό με τη θρησκευτική πολιτική της Βενετίας, που άφηνε περιθώρια στο ηγετικό σχήμα της ορθόδοξης Εκκλησίας (σκευοφύλαξ, δευτερεύων, πρωτοπαπάς)² να καθοδηγεί τα πράγματα της ορθόδοξης κοινότητας, για να δημιουργήσουν μια προοπτική ξεχωριστής σταδιοδρομίας για όσους πρόκοβαν στα γράμματα, πέραν του αλφαριθμητισμού. Όσο και αν είναι λίγα, υπάρχουν παραδείγματα για εκείνους που είχαν έφεση για γράμματα και οι οικογένειές τους μπορούσαν να τους στηρίξουν οικονομικά βρίσκοντας καλούς δασκάλους στην καθ' ημάς Ανατολή και στην Ευρώπη για τις σπουδές τους, οι οποίες τους εξασφάλιζαν, στις πιο πολλές περιπτώσεις, αντίστοιχες ευκαιρίες, θέσεις και αξιώματα. Οι Έλληνες που ζούσαν στη βενετική συνάφεια των κτήσεων της Ανατολής και της μητρόπολης Βενετίας είχαν ευκολότερες προσβάσεις στις εστίες παιδείας μεσαίου και ανώτερου επιπέδου, και ύστερα στις θέσεις σταδιοδρομίας και ανάδειξης, χωρίς να αποκλείονται και αντίστοιχες θέσεις στον τουρκοκρατούμενο χώρο (Εκκλησία, κοινότητες, σχολεία, οθωμανική διοίκηση) αλλά και εκείνες που δημιουργούσαν οι συγκυρίες και οι ιστορικές ροπές.

Ύστερα από τη διατύπωση αυτών των παραδοχών μπορούμε να εξετάσουμε μερικά παραδείγματα διαμόρφωσης και δράσης λογίων και λογιουσών κατά την πρώτη βενετοκρατία στο Ναύπλιο και να παρακολουθήσουμε τη συμμετοχή τους –κάποτε και πρωτοποριακή– στις μεγάλες προκλήσεις που αντιμετώπισε η ελληνική εθνότητα πριν και κυρίως μετά την άλωση του Ναυπλίου από τους Τούρκους (21 Νοεμβρίου 1540).

Οι Μαλαξοί

Η ευρύτερη οικογένεια μαρτυρείται στην Αργολίδα από τις αρχές του 15ου αι.,

---

Μαλαξού και σκευοφύλακος της αγιωτάτης μητροπόλεως Ναυπλίου παρά Ιωάννου του Ζυγομαλά, ρήτορος της αυτής μητροπόλεως, τω συντετηγμένω συνταχθείς λόγω», Émile Legrand, «Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomas», *Recueil de textes et de documents publié par les professeurs de l'École des Langues Orientales Vivantes*, τ. II, Παρίσι 1889, σ. 67-200: 159-175, κυρίως σ. 169-172. Το δημοσίευμα κυκλοφόρησε με την ίδια σελιδοποίηση, προσθήκες και δική του σελιδαρίθμηση τον ίδιο χρόνο (βλ. Φ. Ηλιού – Π. Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900*, αρ. 1889.605). Οι αντίστοιχες σελίδες του αυτοτελούς: 95-111, κυρίως 105-108.

2. Δημοσθένης Στρατηγόπουλος, *Ο Νικόλαος Μαλαξός, πρωτοπαπάς Ναυπλίου, και το συγγραφικό του έργο*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 87-93. Το έργο αυτό στηρίζεται σε πλούσια τεκμηρίωση και εξαντλητική βιβλιογραφία, με την οποία διαλέγεται. Γι' αυτούς τους λόγους προτίμησα να παραπέμω στο βιβλίο αυτό τον αναγνώστη, ύστερα από τον έλεγχο της προηγούμενης τεκμηρίωσης και βιβλιογραφίας, ακόμη και όταν καταλήγω σε διαφοροποιημένα συμπεράσματα.

ενώ η οικογένεια των λογίων μας εντοπίζεται από τα μέσα του ίδιου αιώνα στο Ναύπλιο, με τον Ανδρόνικο και την Άννα, που απέκτησαν γιο τον Σταυράκιο, δάσκαλο, ιερέα και σκευοφύλακα Ναυπλίου.³

Ο γιος του Νικόλαος γεννήθηκε στο τέλος του 15ου αι., πιθανόν το 1498. Μαθήτευσε κοντά στον πατέρα του και με τον διά βίου αυτοδιδασκατισμό του κατάρτιστηκε ζηλευτά στην ελληνογνώσια, τα ιερά γράμματα και τη θεολογία, όπως αποδεικνύει το συγγραφικό, το κηρυγματικό και το αντιγραφικό του έργο. Αντιφατικές είναι οι πληροφορίες για σπουδές του στην Κωνσταντινούπολη. Ο τελευταίος μελετητής του Δημοσθένης Στρατηγόπουλος (2008) υποστηρίζει με πειστικό τρόπο ότι ίσως πρέπει να μαθήτευσε μετά το 1524 κοντά στον μεγάλο ρήτορα Μανουήλ Κορίνθιο. Το τέλος της δεκαετίας του 1520 τον βρίσκει οικογενειάρχη και αργότερα σκευοφύλακα και ύστερα δευτερεύοντα και πρωτοπαπά Ναυπλίου.⁴

Δύσκολη και με πολλές δοκιμασίες είναι για το Ναύπλιο και γι' αυτόν η δεκαετία του 1530: πανώλη το 1533, η οποία θα επανέλθει κατά τη διάρκεια της φονικής τουρκικής πολιορκίας του Ναυπλίου (1537-1540). Ο ίδιος και μέλη της οικογένειάς του νόσησαν, κάποιοι πέθαναν, ο ίδιος σώθηκε, αλλά του έμειναν σοβαρά σωματικά ελαττώματα διά βίου. Με την παράδοση του Ναυπλίου το 1540 η οικογένειά του με τον αδελφό του Γρηγόριο (1521-1601) καταφεύγουν με βενετικό καράβι στην Κρήτη, ενώ εκείνος καταφεύγει στην Κέρκυρα (1540-1541) και στη Βενετία (1541-1548). Καρπώνεται τις παροχές των σχεδίων αποκατάστασης των προσφύγων του Ναυπλίου και της Μονεμβασίας στην Κρήτη αλλά και στη Βενετία,⁵ όπου εργάζεται ως αντιγραφέας χειρογράφων για να ικανοποιηθούν οι ζητήσεις από φορείς και πρόσωπα της Ευρώπης· στην περίπτωση του παραγγελίες του βασιλιά της Γαλλίας.⁶

Συμμετέχει στην εκδοτική δραστηριότητα ελληνικών βιβλίων στη Βενετία, στο εκδοτικό σχέδιο που εγκαινίασε στις αρχές της δεκαετίας του 1520 ο Ανδρέας Κουνάδης, με αιχμή και στήριγμα τις εκδόσεις των λειτουργικών βιβλίων της ορθόδοξης λατρείας αλλά και άλλων θεματικών κατηγοριών ελληνικών βιβλίων, που είχαν αγοραστικό και αναγνωστικό κοινό και χρήστες στην καθ' ημάς Ανατολή αλλά και στην ελληνική διασπορά. Ο Μαλαξός, ως επιμελητής των χειρογράφων προς εκτύπωση στα βενετικά τυπογραφεία, για

3. Στο ίδιο, σ. 94-98.

4. Στο ίδιο, σ. 98-101.

5. Στο ίδιο, σ. 101-107, 112-113. Δημοσθένης Στρατηγόπουλος, «Η “κερκυραϊκή” υμνογραφική παραγωγή του Νικολάου Μαλαξού», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Κέρκυρα 7-8 Δεκεμβρίου 2005, Όψεις της εκκλησιαστικής ιστορίας της Κέρκυρας* [= Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 4 (2007)], σ. 265-269.

6. Στρατηγόπουλος, *Ο Νικόλαος Μαλαξός*, ό.π., σ. 108-109, 156-164.

να προκύψουν τα λειτουργικά βιβλία, συλλαμβάνει την ιδέα του εμπλουτισμού τους με υμνογραφικά έργα νέα, ανάμεσα στα οποία και τα δικά του, με δηλωμένη την ταυτότητα του υμνογράφου στους τίτλους και τις ακροστιχίδες τους. Η επιλογή του αυτή έβαζε σε άλλη βάση το πρόβλημα των όρων αυθεντικότητας, κάθαρσης, διόρθωσης και επιμέλειας των χειρογράφων, που θα γίνονταν η γέφυρα για το πέρασμα από το χειρόγραφο στο έντυπο λειτουργικό βιβλίο, με την τολμηρή πρόταση της συμπλήρωσης και ανανέωσης του περιεχομένου των λειτουργικών βιβλίων στον συντηρητικό και δύσπιστο κόσμο της λατρείας, και μάλιστα ανεπαισθήτως, χωρίς άδεια της Εκκλησίας, η οποία δεν φαίνεται να αντέδρασε στον νεωτερισμό, αφού μόνο αργότερα, τον 19ο αι., ο Μαλαξός δέχτηκε μεμονωμένες κατηγορίες και χαρακτηρισμούς για αυθαίρετες και αιρετικές ενέργειες. Το θέμα έλυσε διαφορετικά –και από μόνη της φαίνεται– η εκδοτική αγορά του ελληνικού βιβλίου στη Βενετία, αφού οι επιμελητές και οι τυπογράφοι-εκδότες, σταδιακά τις επόμενες δεκαετίες, πιεζόμενοι από πολλές παραμέτρους της εκδοτικής διαδικασίας, απέβαλαν τις προσθήκες και τα υμνογραφικά έργα του Μαλαξού, ξαναγυρίζοντας στο αυθεντικό και συντομότερο κείμενο της βυζαντινής χειρόγραφης παράδοσης, χωρίς προσθήκες ακόμη και των ακολουθιών των νέων αγίων, των οποίων υπήρχαν χειρόγραφες ακολουθίες, οι οποίες θα αρχίσουν να εκδίδονται αυτοτελώς από τις αρχές του 17ου αι., σε χωριστές φυλλάδες.⁷ Από την άποψη του διαχρονικά άλυτου εκδοτικού προβλήματος των λειτουργικών βιβλίων, το εγχείρημα του Μαλαξού μάλλον λειτούργησε επιβαρυντικά εντείνοντας τη μεταγενέστερη δυσπιστία στην έντυπη μορφή, που παράχθηκε μάλιστα στη Δύση, σε σχέση με την παραλλάσσουσα χειρόγραφη παράδοση της ορθόδοξης Ανατολής.⁸ Ευτυχώς ο Μαλαξός φρόντισε να συγκεντρώσει το υμνογραφικό του έργο σε επιμελημένα χειρόγραφα, που διέσωσαν την υμνογραφική δημιουργία του, η οποία θεωρείται σημαντική.⁹

Στο πλαίσιο μιας γενικότερης θεώρησης της δημιουργικής πολιτισμικής προσπάθειας των Ελλήνων της διασποράς, με κέντρο τη Βενετία, και την εκδοτική προσπάθεια για βιβλία που είχε ανάγκη το Γένος, ο πρόσφυγας Ν. Μαλαξός με την πνευματική του καλλιέργεια, τα ταλέντα και τη δράση του συνέβαλε αποτελεσματικά στην ικανοποίηση των ζητήσεων του καιρού του για αντίγραφα χειρογράφων, κυρίως από τους πνευματικούς κύκλους της Ευρώπης,¹⁰ αλλά και στην κατάσταση χειρογράφων, από τα οποία θα τυπώνονταν από Έλληνες και Ιταλούς τυπογράφους στη συνέχεια τα λειτουργικά

7. Στο ίδιο, σ. 139-156, 330-334.

8. Στο ίδιο, σ. 334-337.

9. Στο ίδιο, σ. 167-181.

10. Στο ίδιο, σ. 156-164.

αλλά και τα θεολογικά βιβλία, τα οποία είχε ανάγκη η καθ' ημάς Ανατολή.¹¹

Το 1547 τον συναντάμε ιεροκήρυκα στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων. Από το 1548 ως το 1552 βρίσκεται στην Κρήτη, όπου φροντίζει τις οικογενειακές του υποθέσεις και διαχειρίζεται την περιουσία του παραπονούμενος για τη μικρή της απόδοση. Παράλληλα, βρίσκει χρόνο για την προετοιμασία εκδόσεων λειτουργικών βιβλίων, που είχε συμφωνήσει με τους τυπογράφους αδελφούς Spinelli, παρόλο που η ανημπόρια του υποτροπίασε· απέδωσε τη σωτηρία του στον άγιο Ιωάννη Θεολόγο, όπως αναφέρει στη *Διήγησίν* του και όπως μαρτυρά το υμνογραφικό έργο που συνέθεσε για τον σωτήρα του. Γύρισε στη Βενετία το 1552 με τον γιο του Σταυράκιο και τον αδελφό του Γρηγόριο, υμνογράφο και επιμελητή εκδόσεων από το 1558 ως το 1586. Εκλέχτηκε εφημέριος (1552-1554) στον Άγιο Γεώργιο, θέση την οποία διεκδίκησε και το 1572 χωρίς επιτυχία. Γύρισε το 1575 στην Κρήτη, όπου και πέθανε το 1587.¹²

Το υμνογραφικό, αγιολογικό και κηρυγματικό έργο του Ν. Μαλαξού περιέχει και πτυχές άτυπων μορφών μαρτυριών και εξιστορήσεων γεγονότων του καιρού του, όπως η πανώλη και η πολιορκία του Ναυπλίου, από τις οποίες αποδεσμεύονται άγνωστες πληροφορίες ή διαφορετικές εκδοχές για γεγονότα και πρόσωπα. Ο πρωτοπαπάς Ναυπλίου με τη δράση και το έργο του ήταν η πιο ονομαστή αναφορά για τους πρόσφυγες αλλά και τους υπόδουλους Ναυπλιώτες και τους πατριώτες της διασποράς, που αναζητούσαν πρακτικά και ηθικά ερείσματα στις δυσκολίες και τις επιδιώξεις του βίου τους.

Είναι πολύ χαρακτηριστική η αναφορά μιας χειρόγραφης παραλλαγής της *Χρονογραφίας* του Δωροθέου Μονεμβασίας, γραμμένης το 1572, η οποία αναφέρεται στη λειτουργία στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων, που τέλεσε ο πατριαρχικός έξαρχος και μητροπολίτης Καισαρείας Μητροφάνης το 1547:¹³

Ήτον δε τότε εις την Βενετίαν ο σοφώτατος και αιδεσιμώτατος μέγας πρωτοπαπάς Ναυπλίου, ο εν ιερέυσι κύρις Νικόλαος ο Μαλαξός και ελειτούργει μετ' αυτού. Και λειτουργόντα, μετά την τελείωσιν του θείου ευαγγελίου, έπεμπεν αυτόν εις τον άμβωνα και edίδασκε τον λαόν του Χριστού λαμπρά τη φωνή. Και ως ήθελεν ανοίξει το μελίρρυτον αυτού στόμα, εις εορτήν δεσποτικήν ή εις θεομητορικήν ή εις άλλου αγίου δοξολογούμενου ή εις τας Κυριακάς, τίς δεν εκατενύγετον; τίς δεν ευφραίνετον; τίς δεν είχεν εις την

11. Στο ίδιο, σ. 140-156.

12. Στο ίδιο, σ. 107-125.

13. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, «Η πατριαρχία του Διονυσίου Β' σε μια παραλλαγή του ψευδο-Δωροθέου», *Θησαυρίσματα* 1 (1962), σ. 146. Η συγγραφέας στη σ. 156 καταθέτει και την υπόθεση «πως ο συγγραφέας του κειμένου ήταν κάποιος Ναυπλιώτης από τον κύκλο των Ζυγομαλάδων και των Μαλαξών». Το απόσπασμα μεταγράφηκε σε μονοτονικό σύστημα, όπως και όλα τα παραθέματα της ανακοίνωσης.

καρδίαν χαράν πνευματικὴν ακούοντα τους λόγους εκείνους τους γλυκυτάτους και σοφωτάτους και θεολογικωτάτους, οποῦ ἔτρεχεν η εὐλαλος αυτοῦ γλώσσα ως ποταμός;

Στην ευρύτερη οικογένεια των Μαλαξῶν ανήκει και ο Μανουήλ Μαλαξῶς, που γεννήθηκε στο Ναύπλιο και πέθανε στην Κωνσταντινούπολη το 1581. Πατέρας του ήταν ο ιερέας Δημήτριος, νοτάριος και οικονόμος Ναυπλίου το 1534. Ο Μανουήλ, μάλλον μετά την πτώση του Ναυπλίου, κατέφυγε στη Βενετία και έμεινε στην Ιταλία ως το 1560, με ύστερο τόπο κατοικίας τη Ρώμη, όπου εργάστηκε ως αντιγραφέας χειρογράφων –συνεργάτης της Βιβλιοθήκης του Βατικανού. Είναι μαρτυρημένες οι σχέσεις του με τον κόσμο του χειρογράφου και του εντύπου στη Βενετία και στη Ρώμη. Από το 1561 βρίσκεται στη Θήβα, νοτάριος της Μητροπόλεως Θηβών. Αφιερώνει τον περίφημο Νομοκάνονά του, σε αρχαϊστική μορφή το 1561, στον μητροπολίτη Ιωάσαφ Μακρή. Υπάρχει και δημοδέστερη μορφή (1562-1563). Το 1577 ήταν στην Κωνσταντινούπολη γερασμένος και φτωχός. Παρέδιδε μαθήματα σε οίκημα του Πατριαρχείου σε μικρά και μεγαλύτερα παιδιά των Ελλήνων, εκτελούσε παραγγελίες αντιγραφής χειρογράφων και μεταγλώττιζε κείμενα από την αρχαία ελληνική στην απλή γλώσσα. Σημαντική προσφορά του είναι το έργο *Ιστορία Πατριαρχική Κωνσταντινουπόλεως από του 1454 έως του 1578 έτους Χριστού*, συμπίλημα εκκλησιαστικής χρονογραφικής ιστορίας, το οποίο «συνέγραψεν εκ πολλών ερανισάμενος» και ολοκληρώθηκε το 1577 κατά παραγγελία του Μαρτίνου Κρούσιου και δημοσιεύτηκε στην *Τουρκογραφία* το 1584.¹⁴

14. Μ. Ι. Μανούσακας, «Μια διαθήκη από το Ναύπλιο (1534) με πλούσιο γλωσσικό υλικό», *Αντίχαρη. Αφιέρωμα στον καθηγητή Σταμάτη Καρατζά*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1984, σ. 257-269, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία. *Νομοκάνων Μανουήλ Νοταρίου του Μαλαξού, του εκ Ναυπλίου της Πελοποννήσου, μετενεχθείς εις λέξιν απλήν διά την των πολλών ωφέλειαν*, κριτική έκδοσις Δημητρίου Σ. Γκίνη και Νικολάου Ι. Πανταζοπούλου, *Νόμος. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, τ. 1 (1982) Θεσσαλονίκη 1985, η' +560 σ. Ο χαρακτηρισμός της αδημοσίευτης ακόμη *Ιστορίας Πατριαρχικής* είναι του Θεοδόσιου Ζυγομαλά, του 1581, σε επιστολή του στον Μαρτίνο Κρούσιο, δημοσιευμένη στην *Τουρκογραφία* το 1584. Βλ. Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, «Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και ο Νοτάριος του Θεοδόσιος Ζυγομαλάς στα χρόνια 1564-1565», Περεντίδης – Στέρης, στο αναγραφόμενο έργο της υποσημείωσης 15, σ. 187-195:194. Το πρόβλημα των πηγών της *Πατριαρχικής* και της *Πολιτικής Ιστορίας Κωνσταντινουπόλεως* είναι μέρος του πολύ μεγαλύτερου προβλήματος της Χρονογραφίας σε μια εποχή που φθάνει ως τις αρχές του 19ου αι., όταν η έννοια της πνευματικής ιδιοκτησίας ακόμη και για επώνυμα έργα είναι τουλάχιστον χαλαρή και επομένως οι αντιγραφές και οι μεταγραφές είναι σύνηθες φαινόμενο. Η παλαιά κατηγορία του Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Γ, Βενετία 1872, σ. ια' -ιε', ότι ο Μανουήλ Μαλαξῶς

Οι Ζυγομαλάδες¹⁵

Αργεΐτικη οικογένεια που εγκαταστάθηκε στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο το 1397 μετά την κατάκτηση και τον εξανδραποδισμό του Άργους από τους Τούρκους.

Ο Ιωάννης Ευσταθίου Ζυγομαλάς γεννήθηκε στο Ναύπλιο στο τέλος του 15ου αι., μάλλον το 1498, και πέθανε στην Κωνσταντινούπολη το 1585. Με τη σύζυγό του Γρατσιόζα (†1574) απέκτησαν τέσσερα παιδιά, τον Θεοδόσιο (Ναύπλιο 1544 – Κωνσταντινούπολη 1607[;]), τον Σταμάτη Ευστάθιο, που έζησε στην Αγχιάλο και στην Κωνσταντινούπολη (†1583), την Άννα, σύζυγο του Μιχαήλ Παυλιώτη, που έζησε στο Ναύπλιο, και τη Μαρία, σύζυγο του ράφτη Αδάμη στην Κωνσταντινούπολη.¹⁶ Για τις σπουδές του Ιωάννη ισχύουν όσα σημειώσαμε για τον συνομήλικό του Νικόλαο Μαλαξό, με την προσθήκη ότι ο Ιωάννης σπούδασε και στη Μονεμβασιά και στην Πάδοβα.¹⁷ Νοτάριος Ναυπλίου και δάσκαλος. Γι' αυτή την περίοδο ιδιαίτερα σημαντικό είναι το

και ο Θεοδόσιος Ζυγομαλάς στην *Ιστορία Πατριαρχική* αντέγραψαν από τον *Κατάλογον Χρονογραφικόν των πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως* του Δαμασκηνού Στουδίτη αμφισβητήθηκε με κύριο επιχείρημα ότι ο *Κατάλογος* δεν είναι έργο του Στουδίτη (Λαμπρινή Ν. Μάνου, *Δαμασκηνός ο Στουδίτης. Ο βίος και το έργο του*, Αθήνα 1999, σ. 94-95). Το θέμα επανέφερε ο Γιώργος Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφική ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος. Βιβλίο πρώτο. Από τα τέλη του Βυζαντίου ως τη Γαλλική Επανάσταση*, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 192-193, 217, 223, χωρίς τεκμηρίωση, στα σύντομα άλλωστε εισαγωγικά σημειώματα για τους συγγραφείς και τα ανθολογούμενα κείμενα.

15. Τα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου για τους Ζυγομαλάδες, που οργανώθηκε στο Άργος τον Ιούνιο του 2006, είναι μια πλούσια συναγωγή ποιοτικών συμβολών: Σταύρος Περεντίδης και Γεώργιος Στείρης (επιμ.), *Ιωάννης και Θεοδόσιος Ζυγομαλάς. Πατριαρχείο – θεσμοί – χειρόγραφα*, Δαίδαλος, Αθήνα 2009, 373 σ. Πρόσφατη μελέτη: Σταύρος Περεντίδης, «Τόποι μνήμης και μαρτυρίες από τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά για τους Ρωμηούς του 16ου αιώνα», Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Ειδική Επιτροπή Πολιτιστικής Ταυτότητας, 1821-2021. 10 Συνέδρια για τα 200 χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης, *Πρακτικά. Β' Συνέδριο «Η ζωή των υπόδουλων Ελλήνων επί Τουρκοκρατίας. Καταπίεση – Κοινοτισμός – Παιδεία»*, (Ιερά Μονή Πεντέλης, 22-23 Νοεμβρίου 2013), Αθήνα 2014, σ. 181-194.

16. Σταύρος Περεντίδης, «Νεώτερες ειδήσεις σχετικά με τους προγόνους του Θεοδόσιου Ζυγομαλά. Γενεαλογική προσέγγιση», *Βυζαντινά Μελέται*, τ. 3, [1991], σ. 76-102 και ανάτυπο (1991) με χωριστή σελιδαρίθμηση 5-31, κυρίως σ. 86-94, ανατύπου σ. 15-23.

17. Τις πληροφορίες και τις ερμηνείες των μελετητών –κάποτε παρακινδυνευμένες και αναιρεμένες– για την εκπαίδευση και τη διδασκαλία του Ιωάννη Ζυγομαλά ανασυνθέτει ο Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Περί της εκπαιδευτικής δραστηριότητας των Ζυγομαλάδων», Περεντίδης – Στείρης, *ό.π.*, σ. 197-205: 198-199.

έργο του *Βίος... Σταυρακίου Μαλαζού*.¹⁸ Παρέμεινε στο Ναύπλιο και μετά την πτώση του. Το 1546-1547 τον βρίσκουμε στη Βενετία διερμηνέα και γραμματέα του μητροπολίτη Καισαρείας Μητροφάνη, έξαρχου του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως στην Ελληνική Αδελφότητα της Βενετίας και στις βενετικές αρχές. Ο Μητροφάνης ταξίδεψε και στη Ρώμη, όπου συνάντησε τον πάπα και έμεινε στην Ιταλία ως τον Οκτώβριο του 1549. Ο Ι. Ζυγομαλάς δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς γύρισε στο Ναύπλιο, όπου τον βρίσκουμε τον Σεπτέμβριο του 1549.¹⁹

Ύστερα από διάφορα ατελέσφορα σχέδια βιοτικής αποκατάστασης καλείται το 1549 στην Αδριανούπολη ως διδάσκαλος από τον μητροπολίτη Ιωάσαφ, ο οποίος, όταν ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο το 1556, κάλεσε τον Ιωάννη να διδάξει στο πατριαρχικό σχολείο, πρόδρομο της Μεγάλης του Γένους Σχολής, όπου δίδασκε ως τον θάνατό του διαλεκτική, ηθική και ρήτορες, όπως φαίνεται και από την εργογραφία του: *Επιτομή της καθ' Έλληνας Γραμματικής. Επιτομή διαλεκτικής, ρητορικής και ηθικής κατά μετάφρασιν εκ της λατινικής κατά πατριαρχικήν αξίωσιν. Σημειώσεις εις τον Δημοσθένην*.²⁰ Στο Πατριαρχείο τιμήθηκε με τα αξιώματα του ρήτορα, του γραμματέα και μεγάλου ερμηνευτή των Γραφών.

Ο γιος του Θεοδόσιος ήλθε στην Κωνσταντινούπολη από το Ναύπλιο μάλλον το 1555 σε ηλικία 11 ετών. Ο ίδιος είχε παράπονο για τις ανολοκλήρωτες σπουδές του, ιδιαίτερα στα λατινικά, τις οποίες προσπάθησε να αναπληρώσει με τη μελέτη των πατέρων της Εκκλησίας και των ιερών γραμμάτων.²¹ Το Πατριαρχείο τον ανέδειξε νοτάριο, αργότερα πρωτονοτάριο και τέλος δικαιοφύλακα, και του παραχώρησε την εξουσία της Τριπολιτσάς, την οποία και διαχειρίστηκε με την επιτροπεία του μητροπολίτη Ναυπλίου και Άργους Διονυσίου, και καρπωνόταν τα εισοδήματά της.²²

Οι Ζυγομαλάδες βρέθηκαν στο κέντρο των προσπαθειών των Μεταρρυθμιστών της Γερμανίας, των Λουθηρανών, να οικοδομήσουν σχέσεις και, αν ήταν δυνατό, να φθάσουν στην ένωση με την ορθόδοξη Εκκλησία, με κύριο συντελεστή τον πάστορα της γερμανικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη Stephan Gerlach και πρωτοπόρο τον καθηγητή των ελληνικών και των λατινικών γραμμάτων στην Τυβίγγη Μαρτίνο Κρούσιο (1524-1605). Ο Gerlach επέλεξε τον Θεοδόσιο ως σύνδεσμό του με τον πατριάρχη και συνέδεσε τους

18. Βλ. την υποσ. 1.

19. Μ. Ι. Μανούσακας, *Ανέκδοτα Πατριαρχικά γράμματα (1547-1806) προς τους εν Βενετία μητροπολίτας Φιλαδελφείας και την Ορθόδοξον Ελληνικήν Αδελφότητα*, Βενετία 1968, σ. 7, 9 (σημ. 4), 10 (σημ. 13).

20. Καραθανάσης, *ό.π.*, σ. 199-203.

21. Στο ίδιο, σ. 203-205.

22. Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου, «Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, έξαρχος καθολικός και έξαρχος πατριαρχικός. Οι όροι και η σημασία τους», Περεντίδης – Στείρης, *ό.π.*, σ. 269-278.

Ζυγομαλάδες με τον Κρούσιο. Ο Ιωάννης στάλθηκε το 1576-1577 πρεσβευτής του πατριάρχη Ιερεμία στον Γερμανό αυτοκράτορα Μαξιμιλιανό. Οι Ζυγομαλάδες διευκόλυναν τις επαφές και διαμόρφωναν τα αποκριτικά κείμενα, τα οποία συνέτασσαν ο πατριάρχης και οι θεολογικοί του σύμβουλοι.

Οι Ζυγομαλάδες έγιναν βοηθοί πολύτιμοι και στις επιστημονικές αναζητήσεις του Κρούσιου συγκεντρώνοντας πληροφορίες για την ορθόδοξη Ανατολή και συντάσσοντας ή μεταγλωττίζοντας σχετικά κείμενα, που δημοσιεύτηκαν στην *Τουρκογραφία*. Ο Θεοδόσιος ερανίστηκε χάριν του Κρούσιου και της *Τουρκογραφίας* το 1578 την *Ιστορία Πολιτική της Κωνσταντινουπόλεως από του 1391 μέχρι του 1578*, η οποία στηρίζεται στο *Χρονικό του 1570* με ελάχιστες προσθήκες και μεταγραφή στο αρχαιότερο. Άλλα κείμενά του δημοσιευμένα στην *Τουρκογραφία* είναι το *Περί των πολιορκιών και της παρά των Οθωμανών αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως και της τωρεσινής καταστάσεως της Ελλάδος*, ο *Παραινετικός προς τους νέους*, οι *Θεματοεπιστολαί* και οι *Επιστολαί*. Σημαντική και πρωτότυπη είναι η συγγραφή του, η στηριγμένη στο υλικό που συγκέντρωσε, κατά παράκληση του Gerlach, το 1576-1577, κατά την περιόδειά του, με πατριαρχική εντολή, στο Αιγαίο και στα μικρασιατικά παράλια.

Ένα άλλο κεφάλαιο των σχέσεων των Ζυγομαλάδων με τους Γερμανούς είναι η προμήθεια ελληνικών χειρογράφων και σύγχρονων αντιγράφων, κάποτε και σε τιμές που θεωρήθηκαν από τους πελάτες τους υπερβολικές και αμαύρωσαν την εικόνα τους με την κατηγορία της φιλοχρηματίας.

Η προμήθεια χειρογράφων, πρωτοτύπων ή αντιγράφων, στους Ευρωπαίους είχε για τους Έλληνες της καθ' ημάς Ανατολής αλλά και της διασποράς πολλαπλό ενδιαφέρον. Πέραν του αυταπόδεικτου και εμφανούς οικονομικού συμφέροντος φαίνεται να προκαλούσε και μια αίσθηση δικαίωσης αυτή η λεόντειος πολιτισμική συναλλαγή για τους Έλληνες, καθώς την εκλάμβαναν ως συμμετοχή, έστω και μη ισότιμη, στην ανάπτυξη της ευρωπαϊκής ουμανιστικής παιδείας, η οποία στηριζόταν και στην ελληνική παιδεία, και τους έδινε το θάρρος να απευθύνουν, τότε και αργότερα, εκκλήσεις στους ισχυρούς της Ευρώπης για μια σταυροφορία απελευθερωτική χάριν των απογόνων των Ελλήνων σοφών.²³

Οι προσπάθειες των Ναυπλιωτών Μαλαζών στη Βενετία και τις κτήσεις της στην Ανατολή, και εντός του διαμορφωμένου κοσμοειδώλου της που ασπάζονται, φαίνεται να πορεύονται παράλληλα αλλά όχι χωρίς διαφορές και πε-

---

23. Μ. Ι. Μανούσκακας, «Εκκλήσεις των Ελλήνων λογίων προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 59 (1984), σ. 196-249. Γιάννης Κόκκωνας, «Από τους μεταβυζαντινούς υποκινητές αντιτουρκικών σταυροφοριών στους ακτιβιστές του ελληνικού εθνικού κινήματος», *Ο πολίτης Πέτρος Σκυλίτζης Ομηρίδης 1784-1872. Μελέτη της συμμετοχής ενός ελάσσονος σε γεγονότα μείζονος σημασίας*, Αθήνα 2003, σ. 13-30.

ριορισμούς με εκείνες των Αργείων Ζυγομαλάδων, που είναι ραγιάδες στους Τούρκους αλλά και αξιωματούχοι στο Πατριαρχείο, και επομένως προστατευμένοι, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, κατά τη συγκυρία από τις αυθαιρεσίες του κατακτητή: ζουν και υπηρετούν την πατριαρχική γραφειοκρατία και τους ποικίλους και συνεχείς συμβιβασμούς που επιβάλλει, με τις «εθναρχικές» αποστολές και τις διεκκλησιαστικές σχέσεις και συμμαχίες με ορθόδοξους και ετερόδοξους. Ως πνευματικοί εργάτες του βενετοκρατούμενου και του τουρκοκρατούμενου χώρου αξιοποιούν μια παραδοσιακή βαθύριζη ελληνολατινική παιδεία, για να ανταποκρίνονται στις ζητήσεις της ευρωπαϊκής παιδείας αλλά και τις ανάγκες της εκπαίδευσης του Γένους τους: παραγωγή αντιγράφων χειρογράφων για τις ευρωπαϊκές Βιβλιοθήκες και απαντήσεις στις απορίες και τις ανάγκες ευρύτερης ενημέρωσης των ξένων περιηγητών και λογίων, αλλά και συναγωγή τεκμηρίων για τη μελέτη διάφορων θεμάτων του ελληνικού χώρου, και από την άλλη συγγραφή βιβλίων για τη θύραθεν και τη θρησκευτική παιδεία, τον εγγραμματισμό και την ορθόδοξη λατρεία.²⁴

Τζάνεσ Βεντράμος (Ναύπλιο 1498 – Βενετία 1567/1590)

Δύο ψηφίδες των ηθικοδιδακτικών στιχουργημάτων του 16ου αι. οφείλονται στον Ναυπλιώτη ποιητή Τζάνε Βεντράμο. Τα έγραψε ίσως, και πάντως τα τύπωσε, στη Βενετία το 1549 και το 1567: *Ιστορία των γυναικών των καλών και των κακών*, η πρώτη,²⁵ και *Ιστορία φιλαργυρίας μετά της περρηφανίας*, η δεύτερη.²⁶

Αρκετές είναι οι γνώσεις μας για το Τζάνε (Ιωάννη) Βεντράμο, οι οποίες προέρχονται από τις αυτοβιογραφικές πληροφορίες στα έργα του αλλά και από τα αρχαιολογικά ευρήματα των ερευνητών στα βενετικά αρχεία, τα οποία σχετίζονται με τη δράση του ως μέλους της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας, ως ναυτικού

24. Βλ. και τις παρατηρήσεις του Σταύρου Περεντίδη, «Τόποι μνήμης και μαρτυρίες από τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά», *ό.π.*, σ. 181-194: 193-194.

25. Περιγραφή: Émile Legrand, *Bibliographie Hellenique, ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des grecs aux XV et XVI siècles*, τ. Ι, Παρίσι 1885, σ. 282, αρ. 123 bis. Έκδοση: Bötje Knös, «Un miroir des femmes du XVIe siècle», *Ελληνικά* 14 (1955), σ. 123-157. Βλ. και Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, «Παρατηρήσεις εις μεσαιωνικών κείμενων Τζάνε Βεντράμου “Ιστορία των γυναικών...”», *Αθηνά* 59 (1955), σ. 231-239.

26. Περιγραφή: Γεώργιος Γ. Λαδάς – Αθανάσιος Δ. Χατζηδήμος, *Προσθήκες, διορθώσεις, συμπληρώσεις στην Ελληνική Βιβλιογραφία του Émile Legrand για τους αιώνες XV, XVI και XVII*, Αθήνα 1976, σ. 51-52, αρ. 58. Έκδοση: Γεώργιος Θ. Ζώρας, *Τζάνε Βεντράμου Ιστορία φιλαργυρίας μετά της περρηφανίας (άγνωστον στιχούργημα του 15ου αιώνας)*, Αθήνα 1956, 8ο, 51 σ.+πίν. Βλ. και Γ. Θ. Ζώρας, «Σύμμεικτα», *ΕΕΦΣΠΑ* 16 (1965-1966), σ. 604-606. Προηγούμενη μορφή του βιβλίου: *ΕΕΒΣ* 24 (1955), σ. 291-314. Βλ. και Γεράσιμος Γ. Ζώρας, «Φιλολογικά σύμμεικτα», *ΕΕΦΣΠΑ* 29 (1986-1991), σ. 157-158.

(1522-1565) σε βενετικά και ελληνικά πλοία αλλά και στο πολεμικό ναυτικό της Βενετίας, όπου υπηρέτησε ως πλοηγός (1531-1537) και υπέβαλε προτάσεις (1566) στις βενετικές αρχές για βελτιώσεις στη ναυπηγοεπισκευαστική πρακτική που εφαρμοζόταν, και ακόμη τεκμήρια αρχειακά από τη διαδικασία στήριξης των Ναυπλιωτών προσφύγων στη Βενετία (1540), στην οποία εντάχθηκε και ο Βεντράμος. Παραμένει ευρύ το χρονικό διάστημα στο οποίο προσδιορίζεται ότι συνέβη ο θάνατός του, καθώς ορίζεται από το έτος έκδοσης του δεύτερου έργου του (1567) και τη μαρτυρία του γιου του Ανδρέα ότι ήταν πεθαμένος το 1590.²⁷ Οι καταληκτήριοι στίχοι και των δύο ποιημάτων είναι ταυτόσημοι:²⁸

*Κ' τ' Ανάπλι ξεύρετε λοιπόν είναι τα γονικά μου
Τζάνε με λέσι τ' όνομα και την γενιάν Βεντράμου.*

Το διάσημο πρόσωπο της γενιάς του ήταν ο παππούς του από τη μητέρα του, ο Μανουήλ-Μανόλης Μούρμουρης, γνώστης του ηπειρωτικού χώρου και αγωνιστής στο πλευρό των Βενετών, που πήρε γυναίκα από τον πελοποννησιακό κλάδο της οικογένειας Μπούα.²⁹

'Σ τ' Ανάπλι ήτον πλούσιος, σε βιος πολλά μεγάλος,

27. Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, «Ανέκδοτα έγγραφα περί του Ναυπλιέως ποιητού Τζάνε Βεντράμου», *ΕΕΒΣ* 30 (1960), σ. 194-201. Ευτυχία Δ. Λιάτα, «Μνείες θανάτων Ελλήνων της Βενετίας από τα ταμιακά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας των ετών 1536-1576», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), σ. 224, αρ. 3, πράξη πληρωμής 1539· βλ. και σ. 221, αρ. 371, νεκρός Nadal Moritori· βλ. και σ. 229, σημ. 80. Κρίστα Παναγιωτοπούλου, «Ελληνες ναυτικοί και πλοιοκτήτες από τα παλαιότερα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας (1536-1576)», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), σ. 319, αρ. 217, Juane Beltrami (1560), σ. 320, αρ. 223, Zuan Vatramo (1560), σ. 339-340, σημ. 217 με αναφορές σε πράξεις του 1554, 1555, 1559. Φανή Μαυροειδή, *Συμβολή στην Ιστορία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας στο ΙΣΤ' αιώνα. Έκδοση του Β' Μητρώου εγγραφών (1533-1562)*, Αθήνα 1976, σ. 87, 100, 131. Όταν έγραφα και υπομνημάτιζα την ανακοίνωσή μου δεν μου ήταν προστιτή η μελέτη του Στέφανου Ε. Κακλαμάνη, *Τριβώλης – Δεφαράνας – Βεντράμος. Τρεις Έλληνες λαϊκοί στιχουργοί στη Βενετία του 16ου αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο 1989. Όταν καθαρόγραφα την ανακοίνωση, αναζήτησα για άλλη μια φορά, σε φορείς και πρόσωπα, το σώμα της διατριβής και αυτή τη φορά ο συγγραφέας μου έστειλε ηλεκτρονική μορφή μιας νέας αλλά όχι τελικής μορφής της διατριβής σε σελιδοποίηση βιβλίου, χωρίς σελιδαρίθμηση. Αρίθμησα τις σελίδες του βιβλίου και ωφελήθηκα από την ανάγνωσή του χωρίς στα πολλά ερευνητικά ευρήματα και τη συστηματοποίηση των λίγων δεδομένων της προηγούμενης βιβλιογραφίας, την οποία διατήρησα, σημειώνοντας ότι τα βιογραφικά του Βεντράμου βρίσκονται στις σ. 145-175 της μελέτης Κακλαμάνη, σύμφωνα με τη δική μου σελιδαρίθμηση.

28. Κπός, *ό.π.*, σ. 139, στ. 295-296. Ζώρας, *ό.π.*, σ. 42, στ. 395-396.

29. Ζώρας, *ό.π.*, σ. 38, στ. 259-262, σ. 40, στ. 335-338. Βλ. και τα σχόλια του εκδότη στις σ. 12-15. Μελέτη για τον Μούρμουρη: βλ. Κακλαμάνης, *ό.π.*, σ. 185-190.

*εις τον Μορέα δε βρίσκετον ωσάν εκείνον άλλος.
Κυρ Μανοήλ είχε όνομα, Μούρμουρης η γενιά του·
από του Μπούα ήτονε γένος η αρχόντισσά του [...]
Ο πάππος μου' τον, ξεύρετε, που 'χεν το τόσο βίος,
κύρις της μάννας μου ήτονε καθάριος εγνησίως.
Τούτο το βιος εχάθηκε εκ το δικό μας σπίτι,
ξανάστροφα τη γύρισε τύχης τη ρόδα τούτη.*

Η ιδέα του τροχού της τύχης και της ευμετάβλητης πορείας των ανθρωπίνων κυριαρχεί στη μεσαιωνική ποίηση και καλύπτει την εισαγωγή στην *Ιστορία φιλαργυρίας μετά της περηφανίας* του Βεντράμου, αφού το βίωμα της κακοτυχίας του παππού του φαίνεται να σφράγισε την οικογενειακή παράδοση. Ο ποιητής για να γίνει πειστικός και καυστικός για τη φιλαργυρία και την περηφάνια, που μπορούν να κατακρημνιστούν με το γύρισμα της τύχης, στιχουργεί πέντε πρότυπα παραδείγματα από την αρχαιότητα (Κροίσος, Κύρος, Πτολεμαίος, Ψαμμίτιχος και Ταρκύνιος), για να καταλήξει σε άλλα πέντε πρότυπα παραδείγματα της δικής του εμπειρίας: *και τα είδα με τα μάτια μου θέλω να σας αρχίσω* (του Κορέση, του Μανουήλ Μούρμουρη, των πλουσίων και φιλάργυρων κατοίκων Μονεμβασιάς, Κεφαλληνίας, Κέρκυρας και Χίου, του Μαθιού Μπερνάρδη και του Ανδρέα Κουρκουμέλη της Βενετίας).³⁰ Στο τέλος η ίδια γραμμική προσέγγιση και η απλοϊκή, στο πλαίσιο της κρατούσας ιδεολογίας, συμβουλή:³¹

*Ιδέτε τόση ανάπαμι διά την περηφάνια,
η ρόδα πώς τους γύρισεν εισέ στενή πενία.
Λοιπόν, οπού έχει βίος πολύ, α θέλη μην το χάση,
συχνά ας κάμνη ψυχικά και μοναστήρι' ας φτειάση,
διά να τον μνημονεύουσιν ζώντα και αποθαμ<ένον>,
και εις ζωήν αιώνιον τον έχει κερδεμένον.*

Αντίστοιχα με αυτό το στιχούργημα, στο οποίο οι άνδρες μόνο αναδεικνύονται πρωταγωνιστές στη φιλαργυρία και την περηφάνια, η *Ιστορία των γυναικών των καλών και των κακών* αναφέρεται αποκλειστικά και εξουθενωτικά στις κακές γυναίκες. Από τα πρότυπα του στιχουργού έχουν επισημανθεί οι ψευδοχρυσοστομικές ομιλίες «Περί αποτομής του Προδρόμου», ενώ υπάρχουν και τα παράλληλα κείμενα, προγενέστερα, σύγχρονα και μεταγενέστερα. Οι κακές γυναίκες της Παλαιάς Διαθήκης είναι τα παραδείγματά του αλλά και οι άλλες

30. Βλ. Κακλαμάνης, *ό.π.*, σ. 176-204: «Τα σύγχρονα του Τζάνε Βεντράμου πρόσωπα στην *Ιστορία φιλαργυρίας μετά της περηφανίας*», σ. 205-216: «Παράρτημα» με τεκμήρια αρχειακά για τους Κορέση, Maffio Bernardo και Κουρκουμέλη.

31. Ζώρας, *ό.π.*, σ. 41, στ. 381-386 και τα σχόλια στις σ. 17-26.

γυναίκες του χριστιανισμού είναι τα πρότυπα.³² Έχει υποστηριχτεί επίσης ότι το στιχούργημα είναι «κείμενο μισογνικό που παρακολουθεί στη δομή, στη σύλληψη και στην εκτέλεση τη σχετική ιταλική λογοτεχνία της εποχής και όχι την προγενέστερή του βυζαντινή».³³ Μεταγενέστερος μελετητής εντάσσει το κείμενο στους «Καθρέπτες γυναικών», στην κατηγορία «αυτοτελείς».³⁴

Και τα δύο στιχουργήματα του Βεντράμου είναι γραμμένα σε δημοτική γλώσσα με λόγια στοιχεία και ξένες λέξεις, λιγότερες στην *Ιστορία των γυναικών* και περισσότερες στην *Ιστορία φυλαργυρίας*. Οι 296 και 396 στίχοι αντίστοιχα είναι ομοιοκατάληκτοι ιαμβικοί δεκαπεντασύλλαβοι. Ο ηθικοδιδασκισμός τους είναι έντονος, ενώ κάποιες αναφορές, όχι μόνο σε πρόσωπα και γεγονότα αλλά και σε ήθη και νοοτροπίες, είναι μαρτυρίες για την εποχή τους.³⁵

Αναφορές στους *stradioti*³⁶

Η αναφορά από τον Τζάνε Βεντράμο στους προγόνους του, στον Μούρμουρη και τον Μπούα, μας φέρνει ομαλά στον κόσμο των *stradioti* και τις ναυπλιακές τους αναφορές. Τα *Ανδραγαθήματα* του Ναυπλιώτη *Μερκουρίου Μπούα*, που γράφτηκαν στη Βενετία το 1519 από τον Ζακυνθινό στιχουργό Τζάνε Κορωναίο σε 4.420 ομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους, είναι η πρώτη αναφορά του στιχουργήματος που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1867 από τον Κωνσταντίνο Ν. Σάθα.³⁷ Ο Μερκούριος Μπούας γεννήθηκε στο Ναύπλιο το

32. Κηός, *ό.π.*, σ. 128 και A.B.A.M. van der Ham, «Η *Ιστορία των γυναικών των καλών και των κακών* του Τζάνε Βεντράμου και το πρότυπό του», *Ελληνικά* 38 (1987), σ. 342-349.

33. Κακλαμάνης, *ό.π.*, σ. 160, ο οποίος αντικρούει τις θέσεις Κηός και van der Ham.

34. Τάσος Α. Καπλάνης, ««Καθρέπτες γυναικών» ή μισογνικά κείμενα της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας;», *Πρακτικά Α΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, Βερολίνο 2-4 Οκτωβρίου 1998, τ. Α΄, Αθήνα 1999, σ. 295-316: 307.

35. Ζώρας, *ό.π.*, σ. 26-28. Μπουμπουλίδης, «Παρατηρήσεις», *ό.π.*, σ. 233-234. Κακλαμάνης, *ό.π.*, σ. 177.

36. Για το θέμα και τις ερευνητικές του προοπτικές βλ. την ανακοίνωση, σε αυτά τα *Πρακτικά*, της Κατερίνας Β. Κορρέ, «Η *Napoli di Romania* των *stradioti* (15ος-16ος αιώνας): πώς ο αγώνας για την κατοχή του χώρου μετασηματίζεται σε πατρίδα», σ. 101-118.

37. Τζάνε Κορωναίου, *Ανδραγαθήματα Μερκουρίου Μπούα*, στην έκδοση του Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, *Ελληνικά ανέκδοτα περισυναχθέντα και εκδιδόμενα κατ' έγκρισιν της Βουλής εθνική δαπάνη*, τόμος πρώτος, Αθήνα 1867, σ. 1-153. Ο Κ. Ν. Σάθας προτάσσει συντομότερο πρόλογο σ. Ζ΄-ΙΕ΄ και μακρά εισαγωγή (σ. α΄-ρλζ΄) για τον ποιητή, το ποίημα, τον Μερκούριο Μπούα και τους απογόνους του ως το 1821. Στη φωτοανατύπωση του βιβλίου από τον εκδότη Διονύση Ν. Καραβία το 1982 προτάσσεται μελέτη της Φανής Μαυροειδή (σ. 3-35) και επιτάσσεται Ευρετήριο της Εισαγωγής του Κ. Ν. Σάθα (σ. 1-21) και του ποιήματος του Τζάνε Κορωναίου (σ. 21-28).

1478 και υπηρέτησε πολλούς ηγεμόνες κερδίζοντας τίτλους και ανταμοιβές. Από το 1513 ξαναγύρισε στην υπηρεσία της Βενετίας και εγκαταστάθηκε γύρω στο 1519 στο Τρεβίζο, όπου και πέθανε μεταξύ 1541 και 1545.³⁸

Ο Τζάνες Κορωνάιος δηλώνει έμμετρα ότι ήλθε στο Ναύπλιο και συγκέντρωσε πληροφορίες για τον Μερκούριο Μπούα:³⁹

*Λοιπόν κινά μ' ο λογισμός διά τον σινιόρ Μερκούρη,
Εκείνον, ότι δυνηθώ να μην τ' αφήσω πούρι.
Και στάθηκα κ' εξέταξα μετά πολλού τού κόπου,
Τους άρχοντας του Αναπλιού, και ολονού του τόπου.
Κ' έμαθα την ανατροφήν και όλαις του ταις τάξαις,
Την αρχοντεϊάν κ' ευγένειαν, και όλαις του ταις πράξαις.*

Η δόξα της Βενετίας, η δόξα του γένους του και η αναγνώρισή του από την αυθεντία της Βενετίας είναι η συνδυαστική επιδίωξη του Μπούα:⁴⁰

*Στ' Ανάπλι ενεθρέφετον, με κι άλλα παλληκάρια.
Ρένταις, και τζούστραις έπαιζε και τζάκιζε κοντάρια.
Δεκατεσσάρων ήτονε χρονών την ηλικίαν,
Κ' ο λογισμός του τού 'λεγε άμε στην ξενιτεϊάν.
Λοιπόν εκ την πατρίδα του χωρίς καμμιάν αιτίαν,
Επήγε θεληματικώς μέσα στην Βενετιάν.
Το γένος του βουλήθηκε 'ς τιμήν διά να το βάλλη
'Η την ψυχήν του σύντομα ο χάρος να εκβάλλη.
Της λαμπροτάτης αυθεντεϊας είτ' ήθελεν ορίσει,
να της δουλεύη εμπιστικά διά να τον εγνωρίση.*

Πατρίδα του θεωρούσε την ευρύτατη Μακεδονία και φέρθηκε στους κατοίκους της ως συμπατριώτες του:⁴¹

*Όσους δε αιχμαλώτενε τόν' εκ τους στρατιώτας,
Τ' ανήμερα λεοντάρια λέγω Μακεδονίτας.
Πάντας ελεημόνα τους και ελευθέρωνέ τους,
Και όπισθεν τους έστελνε και χρήματα 'διδέ τους·*

38. Giovanni Netto, «Per una biografia di Mercurio Bua comandante degli “stradiotti” Veneti», *Archivio Veneto* 140 (1993), σ. 95-110. Ο Netto είχε παραχωρήσει στη Φανή Μαυροειδή, όπως η ίδια σημειώνει στην Εισαγωγή της (σ. 15), μελέτη του σε πολυγραφημένη μορφή: *Mercurio Bua, condottiero epirota, cittadino trevisano, 1478-1542. Vecchi e nuovi documenti*, Τρεβίζο 1981.

39. Κορωνάιου, *Ανδραγαθήματα Μερκουρίου Μπούα*, ό.π., σ. 4.

40. Στο ίδιο, σ. 8-9.

41. Στο ίδιο, σ. 100.

Γιατ' ἦσαν 'κ την πατρίδα του, κ' εκ το αίμα των να χύση,
Τελείως ελυπάτονε τοιούτο πράγμα να πήση.

Στον κύκλο των *stradioti* λάμπει το όνομα του Μανόλη Μπλέση, ανύπαρκτου μάλλον παρά υπαρκτού προσώπου, που έγινε περισσότερο γνωστό από τη λογοτεχνική περσόνα που έπλασε ο Antonio Molino, ο καλούμενος Burchiella, που κάποτε υιοθέτησε αυτό το όνομα και ως ψευδώνυμο και alter ego του: A. Molin με αναγραμματισμό = Manoli.⁴² Οι κωμωδίες σε *greghesco* (βενετσιάνικα με κάποιες ελληνικές λέξεις των *stradioti*), οι *Barzellette stradiotesche* του Molino παρουσιάστηκαν (1882) από τον εκδότη τους Κωνσταντίνο Ν. Σάθα ως έργα του Μανόλη Μπλέση.⁴³ Την άποψη του Σάθα, παρά τους εκφρασμένους δισταγμούς του, ακολούθησε και ο Émile Legrand (1885) και εντόπισε όσες αυτοτελείς εκδόσεις εντόπισε στην *Ελληνική Βιβλιογραφία*.⁴⁴ Την παρεξήγηση, που δεν ήταν ασυνειδητοποιήτη και από την παλαιότερη βιβλιογραφία, αναιρέσε το 1971 στο βιβλίο του *Greghesco* ο Louis Coutelle⁴⁵ και τη δέχτηκαν όλοι οι μετέπειτα ερευνητές. Έχοντας συνείδηση του λάθους του Legrand ο Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος συνέχισε τη βιβλιογράφηση των βιβλίων του Molino και έτσι ο αριθμός τους έφθασε στις 19 αναγραφές για την περίοδο 1548-1572.⁴⁶ Τα

42. Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, «Ο Antonio da Molino στην Κέρκυρα, στην Κρήτη και στη Βενετία», *Αριάδνη* 5 (1989), σ. 261-278: 269-271, 276-277. Ν. Μ. Panayotakis, «Le prime rappresentazioni nella Grecia moderna: Antonio da Molino a Corfù e a Creta», *Θησαυρίσματα* 22 (1992), σ. 345-360.

43. C. N. Sathas, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας. Monuments inedits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, τ. 1-9, Παρίσι 1882-1890: τ. 1 (1882), σ. LVII-LIX· τ. 7 (1888), σ. 236-261· τ. 8 (1888), σ. 460-542, 648· τ. 9 (1890) σ. 262-280.

44. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, ό.π., τ. II, σ. 191, αρ. 261.

45. Louis Coutelle, *Le greghesco. Réexamen des éléments néo-grecs des textes comiques vénitiens du XVI siècle*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 17-35, 72.

46. Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466ci-1800)*, τ. Α', *Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις*, Αθήνα 1984 [στο εξής: ΘΠ Α'], τ. Β', *Παράρτημα. Προσθήκη – Συμπληρώσεις – Διορθώσεις*, Αθήνα 1986 [στο εξής: ΘΠ Β']. ΘΠ Α' αρ. 1384-1394, 4315, 5090 και ΘΠ Β' αρ. 972, 1012-1016. Για το πρόβλημα της ένταξης των βιβλίων του Molino (και του Blessi) στην Ελληνική Βιβλιογραφία βλ. ΘΠ Β', σ. 395-396. αρ. 1012, όπου επισημαίνεται ότι ακόμη και το 1984 οι βιβλιοθήκες που είδε καταχωρίζαν τα έργα καθενός ξεχωριστά, ενώ σχολίαζαν ότι όλα είναι του Molino. Το 2004 το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας φωτοανατύπωσε σε ένα τόμο τα έντυπα ΘΠ Β' αρ. 1012, ΘΠ Α' 1388, ΘΠ Α' 1392 και ΘΠ Α' 1387 από τα αντίτυπα της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης: *Barzellette stradiotesche (XVI sec.)*. Το πρώτο έντυπο, ακολουθώντας μάλλον το πρωτότυπο της Μαρκιανής, παρουσιάζει σαλεμένη σειρά στις σελίδες που τυπώνονται στα φύλλα του, 9-20 χωρίς αρίθμηση. Για να αποκατασταθεί η σωστή σειρά, πρέπει ο αναγνώστης να τα αριθμήσει: 9r, 14v, 15r, 13v, 14r, 12v, 13r, 11v, 12r, 10v, 11r, 9v, 10r, 19v, 20r, 18v, 19r, 17v, 18r, 16v, 17r, 15v, 16r, 20v. Ο κολοφώνας

βιβλία αυτά περιέχουν περισσότερα κείμενα από όσα εξέδωσε ο Κ. Ν. Σάθας αλλά και μεταγενέστεροι ερευνητές, και η παράλληλη μελέτη των εντύπων με τα κείμενα που εκδόθηκαν από χειρόγραφα, αποδεικνύεται χρήσιμη, καθώς τα έντυπα έχουν στοιχεία που δεν υπάρχουν στα χειρόγραφα. Έχει βέβαια υποστηριχτεί ότι τα κείμενα αυτά δεν μπορούν να δώσουν θετικές πληροφορίες για τα πρόσωπα και τα γεγονότα,⁴⁷ αλλά, αντίθετα, ως λογοτεχνικές δημιουργίες, μπορούν να φωτίσουν το φαινόμενο των *stradioti* και από άλλες πλευρές.⁴⁸

Ο ιστορικός της *Ναυπλίας* (1898) Μιχαήλ Γ. Λαμπруνίδης (1851-1915) ήταν αναμενόμενο να ακολουθήσει στην εξιστόρησή του⁴⁹ τον Κ. Ν. Σάθα και ο Δήμος Ναυπλιέων να ονομάσει μία από τις κεντρικές οδούς του Ε. Μπλέση. Ο κατάλογος των *Οδωνυμικών* του Ναυπλίου, που κυκλοφόρησε στη δεκαετία του 1990, τεκμηριώνει την ονομασία επαναλαμβάνοντας τα γραφόμενα του Λαμπруνίδη.⁵⁰ Στην ίδια γραμμή και ο Κώστας Μπίρης στους *Αρβανίτες, Δωριείς του Νεωτέρου Ελληνισμού* (1960) επαναλαμβάνει όλα τα ηρωικά για τον Μανόλη Μπλέση, στρατιώτη και ποιητή.⁵¹

*Χρονογράφοι*⁵²

Η Χρονογραφία, ή ακριβέστερα το *Χρονικό* του 1570, με τις πολλές παραλλαγές και προσθήκες αλλά και συνόψεις, όπως η διασημότερη και λαοφιλέστερη που φέρεται με το όνομα του Δωροθέου Μονεμβασίας και τον τίτλο *Βιβλίον Ιστορικών ή Χρονογράφος* και στην πιάτσα του βιβλιοπωλείου *Ελληνικός Χρονογράφος*, η

στο verso του ex-libris *Apostoli Zeni* δεν είναι σχετικός με την ανατυπούμενη *Barzeletta*.

47. Coutelle, *ό.π.*, σ. 30-33.

48. Χρύσα Μαλτέζου, «*Stradioti*»: *Οι προστάτες των συνόρων*, Αθήνα 2003, σ. 23-27.

49. Μιχαήλ Γ. Λαμπруνίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιστάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Ιστορική μελέτη*, Αθήνα 1898, σ. 165-172 και Ναύπλιο ⁴2001, σ. 88-92.

50. Νέλλη Χρονοπούλου, Μάρω Βουγιούκα, Βασίλης Μεγαρίδης, *Οδωνυμικά του Ναυπλίου. Η σημασία των ονομασιών των οδών και πλατειών της πόλεως του Ναυπλίου*, Δήμος Ναυπλιέων, Ναύπλιο ²1994, σ. 115.

51. Κώστας Η. Μπίρης, *Αρβανίτες, οι Δωριείς του Νεωτέρου Ελληνισμού. Ιστορία των Ελλήνων Αρβανιτών*, Αθήνα ⁴1998, σ. 183-185.

52. Χρήστος Γ. Πατρινέλης, *Πρώμη Νεοελληνική Ιστοριογραφία (1453-1821). Περιλήψεις μαθημάτων*, Θεσσαλονίκη ³1993, σ. 6-12, 16, 19-20, 65-85. Σταμάτης Στανίτσας, «Το “Χρονικό του 1570” και οι παραλλαγές του: Τα χρονικά του ψευδο-Δωροθέου και του Μανουήλ Μαλαξού», *Πελοποννησιακά* 16 (1885-86), σ. 594-633; 624-633. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, «Μια ιταλική πηγή του ψευδο-Δωροθέου για την ιστορία των Οθωμανών», *Πελοποννησιακά* 5 (1961), σ. 46-59. Της ίδιας, «Η Πατριαρχεία του Διονυσίου Β΄ σε μια παραλλαγή του ψευδο-Δωροθέου», *ό.π.*, σ. 142-161. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Βιβλιολογικά Α΄ 1. Για τις εκδόσεις του Χρονογράφου α΄ Ψευδοδωρόθεος β΄ Κιγάλας [...]», *Μνήμων* 8 (1980-82), σ. 337-349. Λαμπруνίδης, *Η Ναυπλία*, *ό.π.*, Αθήνα 1898, σ. 102-158 και Ναύπλιο ⁴2001, σ. 54-84.

οποία είχε την τύχη να τυπωθεί πάνω από 30 φορές από το 1631 ως το 1818 στη Βενετία, επιφύλαξε για το βενετοκρατούμενο Ναύπλιο εκτεταμένες αναφορές, κάποτε πρωτότυπες και μοναδικές. Στο κεφάλαιο «Περί πότε επήραν οι Φράγγοι τον Μωρέαν» η αρχή της βενετοκρατίας έρχεται μέσα στον συνεχή και ανιεράρχητο χρόνο της χρονογραφίας, με τα μικρά και τα μεγάλα γεγονότα αδιαβάθητα να τον γεμίζουν, σε μια αφοπλιστική, αφελή αλλά γοητευτική εξιστόρηση:⁵³

έμαθαν δε οι Βενέτικοι τον θάνατον του αφεντός του Αναπλιού ήγουν του Φραντζέζη και έμεινεν η γυναίκα του κερά και εν τω άμα έστειλαν ανθρωπους κρυφώς εις τους πρώτους του Αναπλίου, οι οποίοι ήσαν ο Καματερός και ο Καλλοθητής, και τους έγραψαν γράμματα και έταζάν τους δωρεάς μεγάλας, ίνα μεσιτεύσουν εις την αυτήν σινιόραν Μαρίαν να την παντρεύσουν με ένα τζηνηλόμον ειδικόν τους και έτζι εμεσίτευσαν τούτοι οι δύο εις αυτήν την σινιόραν Μαρίαν με πάσαν γνώσιν και φρόνεσιν και ήυραν καιρόν και της ανήφεραν την υπόθεσιν. Και εις την αρχήν δεν εδέχθη τους λόγους τους διά να παντρευθή· ημέρα δε τη ημέρα έκαμαν με πολλούς τρόπους, έκαμαν αυτήν και έστερξεν και έδωκεν τον λόγον της. Και τούτοι ως έλαβαν τον λόγον της βέβαια, παρευθός εν τω άμα απέστειλαν εις την Βενετιαν εγγράφως την υπόθεσιν. Και ως έλαβαν τα γράμματα εχάρησαν πολλά και της ώρας έστειλαν εις το Ανάπλι ένα τζηνηλόμον Μπάρμπαρο το γένος με φορέματα και στολίδια διάφορα πολιτικά και έτζι την ευλογήθη. Και έκαμε δε καιρόν μετ' αυτης και ασθένησεν αυτή η σινιόρα Μαρία και απόθανεν και εκληρονόμησαν αυτό το Ανάπλι αυτοί οι Βενέτικοι, ήσαν δε χρόνοι τότε από Χριστού γεννήσεως απθ'. Τούτοι οι δύο ο Καματερός και ο Καλλοθητής ευγήκαν και επροσκύνησαν τον πρίντζηπον οπού έκαμαν ταις συμφωνίαις.

Η οικιστική επέκταση του Ναυπλίου, από τα τελευταία χρόνια του 15ου αι. με επιχωματώσεις της θάλασσας, περιγράφεται παραστατικά, πραγματιστικά και ζωηρότερα:⁵⁴

53. Βιβλίον ιστορικών περιέχον εν συνόψει διαφόρους και εξόχους ιστορίας. Αρχόμενον από κτίσεως κόσμου μέχρι της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως και επέκεινα. Συλλεχθέν μεν εκ διαφόρων ακριβών ιστοριών και εις την κοινήν γλώσσαν μεταλωτισθέν παρά του ιερωτάτου μητροπολίτου Μονεμβασίας κυρίου Δωροθέου. Νεωστί δε τυπωθέν μετά εξόδων του ευγενεστάτου κυρίου Αποστόλου Τζιγαρά του εξ Ιωαννίνων..., Βενετία, Ιωάννης Αντωνίου Ιουλιανός, 1631, σ. χκγ'. Κατά την αντιγραφή σε μονοτονικό διόρθωσα τα προφανή ορθογραφικά λάθη και έγραψα με κεφαλαίο το πρώτο γράμμα των κύριων ονομάτων. Η αναφερόμενη είναι η Μαρία d'Enghien (δε Αγγίνου). Το κείμενο παραθέτει και ο Μιχαήλ Λαμπρυνίδης, *Η Ναυπλία*, ό.π., Αθήνα 1898, σ. 111-112 και Ναύπλιο ⁴2001, σ. 58-59, αντλώντας από κάποια από τις μεταγενέστερες εκδόσεις του Βιβλίου Ιστορικού. Η χρονολογία απθ' = 1389.

54. Βιβλίον Ιστορικών, ό.π., σ. χκγ'-χκε'. Λαμπρυνίδης, *Η Ναυπλία*, ό.π., Αθήνα 1898, σ. 148-149 και Ναύπλιο ⁴2001, σ. 79. Η χρονολογία αφβ' = 1502.

η κάτω χώρα του Αναπλίου οπού φαίνεται την σήμερα κτισμένη γύρωθεν την έκτισαν οι Βενετζιάνοι με τειχία σιγούρα και στερεά. Εκτίσθησαν δε τα αυτά τειχία, από το νερόν [: τον καιρόν] οπού ήλθεν ο Σουλτάν Παϊαζίτης και επολέμησεν και επήρεν την Νιόπεκτον [: Ναύπακτον], την Μοθόνην και την Κορώνην και τον Αναβαρίνον. Διατί ωσάν επήρεν τα άνωθεν κάστρον ήρθεν εις το Ανάπλι να το πολεμήση να το πάρη. Και εκεί οπού είναι τώρα τα κάτω τειχία κτισμένα ήσαν όλο πάλλοι βαλμένοι και καρθωμένοι [: καρφωμένοι] διότις η θάλασσα ανέβενε έως αποκάτω εις αυτά. Τα τρία κάστρον, εις το ρωμαϊκόν και εις το φράγκικον και εις των Τόρων. Όταν γαρ ήλθεν ο αυτός Σουλτάν Παϊαζίτης να πολεμήση αυτό το Ανάπλι, Θεού βοηθούτος εμετάβαλλεν τον λογισμόν αυτού. Και ως είδεν αυτό εις το βουνό απάνω κτισμένο και γύρωθεν θάλασσαν και τα κάστρον σιγούρα, άφηκεν αυτά και εμίσευσεν, και επήγεν εις τον θρόνον αυτού εις την Κωνσταντινούπολιν. Τότε ο αφέντης του τόπου ήγουν ο Βενετζιάνος, με τον λαόν όλον του Αναπλίου, έκαμαν οικονομίαν και έκτισαν τρογύρον τα τειχία, καθώς φαίνονται έως την σήμερα και μέσα οπού ήτον η θάλασσα έως κάτω εις την ρίζαν των κάστρον των βουνών έκαμαν πάσαν τέχνην και εύγαλαν την θάλασσαν, διότι ήτον ολίγη και έρριζαν χώμα πολύ και εκαταπλάκωσαν την θάλασσαν. Και έκτισαν απάνω οσπίτια. Και ο αφέντης του τόπου ο Βενετζιάνος έδωκεν ευεργεσίας και χαρίσματα πολλά των χριστιανών οπού έρχονταν από έξω και εκατοικούσαν μέσα εις το Ανάπλι. Και έδωκεν και ταύτην την χάριν ότε όποιος ήλθεν από έξω και εκατίκησεν εις το Ανάπλι και κάμη εντά χρόνους να λέγεται τζεταδίνος ήγουν εντόπιος. Και ωσάν εκυρίευσεν ο Τούρκος τον Μωρέα, άφηναν οι χριστιανοί, από τα κάστρον και από τας χώρας, τα οσπίτια τος και τα άλλα τους πράγματα και ταις ευημερίαις τους και ερχόντισαν φαμελικώς και έμπεναν εις το Ανάπλι και εκατικούσαν και εγένονταν εντόπιοι διά να λείμουν από τα πάθη των Τούρκων. Και ωσάν ήλθαν μέσα εις το κάστρον ο λαός απέξω μέσα, έκτισαν οσπίτια εύμορφα και φαίνονται έως την σήμερα. Και εγέμισεν ο κάτω όλος ο τόπος εκκλησιαίς και οσπίτια, οπού τα έχουν μέσα τα τειχία περιπλεγμένα και έκαμαν και παλάτι του αφεντός και φόρον διότι εις την κάτω χώραν ήσαν ολίγα οσπίτια κτισμένα εκεί οπού ήτον ζηρά [...] όταν εκεί άρχισαν να κτίσουν τα κάτω τειχία του Αναπλίου ήσαν χρόνοι από Χριστού γεννήσεως αφβ'.

Οι μάχες της πολιορκίας του Ναυπλίου (1537-1540) από τους Τούρκους και τα δεινά των υπερασπιστών και των κατοίκων του περιγράφονται με φρικιαστικές λεπτομέρειες μέχρι την παράδοση της πόλης:⁵⁵

55. Βιβλίον Ιστορικών, ό.π., σ. φα' -φβ'. Λαμπруνίδης, *Η Ναυπλία*, ό.π., Αθήνα 1898, σ. 156-157 και Ναύπλιο 42001, σ. 83-84. Οι χρονολογίες αφλζ' = 1537, αφν' = 1540.

και υπήγε λόγον εις τας ιδ' του Σεπτεμβρίου [αφλζ'], εις το Ναύπλι ότι είναι μάχη. Και ήτον μπάιλος τότε και καπετάνιος Ναυπλίου Βιτόρος Γαρτζόης και έπεσε τον ανδρειωμένον Ποζίκης [: Μποζίκην] και εκούρσευσεν από τα χωρία σιτάρι, ζώα και τροφίματα. Και πάλιν οι Τούρκοι έδραμαν εις τας χώρας του Ναυπλίου και έκοψαν ανθρώπους και ζώα. Και επήραν άνδρας και γυναίκας. Και μετέπειτα επήγεν ο Κασιμπασίας [: Κασίμ πασάς] εις τους πύργους του καστρίου και δεν ημπούρεσε να τους πάρη και έκαμé τους και παραδόθηκαν διά να μην καγούν. Και πολλοί έπεσαν κάτω με σχοινία και εσκλαβώθηκαν διά να μην πεθάνουν. Τότε επήρε και τους Παλαιολόγους, τον κυρ Ανδρόνικον και τον Νικόλαον και κυρ Θεόδωρον και κυρ Δημήτριον και εις το Άργος έκοψε τα κεφάλια τους και τότε παρεδόθη και το Θερμίσι. Και η αρμάδα όταν υπήγενεν ήλθεν εις την Αίγινα και επήρην την. αφλζ'. εν μηνί Οκτωβρίω και άφηκέν την έρημον. Και άλλα νησία και εφόρτωσεν αιχμαλωσίαν και υπάγει εις την Πόλιν. Και η αμάχη εκράτιε χρόνους γ'. Και επολεμούνταν τα δύο κάστροι το Ναύπλιον και η Μονεμβασία και εσκοτώθησαν πολλοί χριστιανοί, διότι τόσοι Τούρκοι ήτον, ότι ένας χριστιανός εις χιλίους Τούρκους εμετρείτον. Απόθαναν γουν εις το Ναύπλι ζ' χιλιάδες άνθρωποι από την πείναν και την δίψαν, ότι δεν είχαν νερόν και έπιναν βλυχόν και της ώρας εμαύριζαν και απόθεναν και όσοι έζησαν όταν εβασίλευεν ο ήλιος πλέον δεν έβλεπαν έως την αύριον και πολλοί έκαμαν και δέκα ημέρας οπου δεν έφαγαν μόνον χόρτα. Και οι πόλεμοι δεν έπαυαν και εσκοτώθη ο θαυμαστός άνθρωπος και ανδρειωμένος κυρ Βρετός ο Μποζίκης, ότι τον εκτύπησαν εις την πλάτην με το τουφέκι. Και λέγουν ότι από τας πολλές νίκας που έκαμινεν εφθόνησέν τον ο γουβερναδόρος Αυγουστής Κλουζός, Φράγγος και έβαλεν άνθρωπον και εσκοτώσέ τον τη Μεγάλη Ε' και έγινε μέγας θρήνος εις το Ναύπλι και οι Τούρκοι εχάρηκαν και έδωκαν λουμπάρδες και τότε οι Τούρκοι έδραμαν εις το φουστάτον των Ρωμαίων και έκοψαν πολλούς και ήλθαν έως την πόρταν του κάστρου. Τότε ευγήκεν ο γενναιότατος κυρ Δομενιγος ο Μποζίκης απάνω τους, και άλλους έκοψε και άλλους εκρήμινισε και ελευθέρωσε πολλούς χριστιανούς από τα χέρια των Τούρκων. Και μετά έναν χρόνον ευγήκε πάλιν ο κυρ Δομενιγος με το φουστάτον και ένας Τούρκος με τουφέκι κρυμμένος τον εκτύπησεν εις το κεφάλι και απόθανεν και ήφεράν τον μέσα και απόθανεν εκείνην την νύκτα και έγινε μέγας θρήνος εις όλους. Και οι Βενέτικοι πλέον δεν εδύναντο να πολεμούν· έστειλαν αποκρισάριον και έδωκαν τα δύο θαυμαστά κάστροι το Ναύπλιον και την Μονεμβασίαν και γ' χιλιάδας χρυσά και έκαμαν αγάπην και εις αφμ' Νοεμβρίω κα'. έδωκεν το Ναύπλιον Αλεξανδρος ο Κονταρής του Κασιμπασίαν και Νοεμβρίω κδ'. την Μονεμβασίαν και επήραν ταις καμπάναις και τα άρματα. Έμειναν δε εις τα κάστροι πολλοί ιερωμένοι και λαϊκοί εις τον Τούρκον και έκαμάν τους ελευθερους.

Αντίθετα, η *Έκθεσις Χρονική*, που καλύπτει σύντομα την περίοδο 1517-1571, αφιερώνει λίγες γραμμές και αυτές για την παράδοση της πόλης (1540):⁵⁶

Εν έτει ζμη' εγένετο αγάπη μετά των Βενετικών, δόντες το Ανάπλιον και την Μονεμβασίαν και κατ' έτος όπως φέρωσι καμουχάδας και χάζδια και τζόχας όπως κανίσκιον· ου γαρ εκατεδέξαντο δούναί χαράτζιον φανερώς. Και ούτως γέγονεν η αγάπη, και ελευθέρωσαν και ους είχαν οι Τούρκοι εν ταις φυλακαίς τους των Βενετικών πραγματευτάς, και δέδωκαν προς αυτούς και α είχαν πράγματα αυτών.

Με λίγα παραδείγματα βραχέων χρονικών και ενθυμήσεων παραμένουμε στο κλίμα της Χρονογραφίας, με σύντομες αναφορές στην αρχή (1389) και το τέλος (1540) της πρώτης βενετοκρατίας αλλά και στην αρχή (1686) και το τέλος (1715) της δεύτερης βενετοκρατίας:

*Έτους στωτζ' επαράλαβεν η εκλαμπροτάτη ημών αφεντία το Ανάπλι.*⁵⁷

*Τω αφλζ' από Χριστού εκίνησε μάχην μετά των Βενετικών, και έγινε πάλιν αγάπη, και έδωκαν οι Βενετοί το Ναύπλιον και την Μονεμβασίαν· και τω αυτώ έτει ημέρα Κυριακή παρέλαβεν ο Κασίμπασιας το Ναύπλιον και την Μονεμβασίαν, και οι μεν των κατοίκων συναπήλθον τοις Βενετοίς, παραλαβούσι και τας καμπάνας των εκκλησιών και τα σκεύη των κάστρων κατά τας συνθήκας, οι δε έμενον εν τη πατρίδι αυτών.*⁵⁸

*Έτους από Χριστού γεννήσεως αφμ' μηνί Νοεμβρίω κα', ημέρα Κυριακή, έλαβε το ελεεινόν Ναύπλιον ο Κασίμπασιάς από τους Βενετικούς. Ην δε τότε βίτζο γενεράλες μισέρ Αλισάνδρο Κονταρής, ος επαρέδωκεν αυτό κατά τον ορισμόν της εκλαμπροτάτης αυθεντίας των Βενετιών· και βάιλος ην μισέρ Φραντζέσκος Μπάρμπαρος, οίτινες έλαβον πάντα τα άρματα συν ταις σκευαίς και τας καμπάνας, και εκ τον λαόν εξέβησαν μέρος και οι έτεροι, το πλήθος, έμειναν εις τας οικίας αυτών.*⁵⁹

56. *Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum*, edited with critical notes and indices by Spyridon P. Lambros, Λονδίνο 1902, σ. 82, στ. 5-11. Η χρονολογία ζμη' από κτίσεως κόσμου= 1540 μ.Χ.

57. Σπ. Π. Λάμπρος, *Βραχέα Χρονικά*, εκδίδονται επιμελεία Κωνστ. Ι. Αμάντου, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1932, σ. 49, στ. 118. Χρονικό 47 από τον κώδικα 938 των Παρισίων, χρονολογία τελευταίας εγγραφής του χρονικού 1523 (σ. 52, στ. 221-222). Η χρονολογία στωτζ' = 6897 από κτίσεως κόσμου= 1389 μ.Χ.

58. Στο ίδιο, σ. 86, στ. 58-63. Χρονικό 49 από τον κώδικα 1248 Suppl. grec Παρισίων με τελευταία αυτή την εγγραφή. Η χρονολογία αφλζ' = 1537.

59. Στο ίδιο, σ. 72, στ. 135-140. Χρονικό 42 από τον κώδικα Βιέννης Theol. Graec. CCLXI, με τελευταία εγγραφή το 1571. Η χρονολογία αφμ' = 1540.

1686 εμινί Αγούστου 16 επηρε ο Βενεκιανος το Αναπλι.⁶⁰

1715 Αλοναρίου 4 ημερα Σαβατο επηρε ο Τουρκος το Ανάπλη. Ο βεζίρις έρθε απός του κε επίρε τον Μορέαν όλονε.⁶¹

Για την εκπαίδευση κατά τη δεύτερη βενετοκρατία στο Ναύπλιο (1686-1715) οι πληροφορίες είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Για ένα έτος, το 1689, δίδαξε στα παιδιά των Αθηναίων που κατέφυγαν στο Ναύπλιο, ο Αθηναίος Αργυρός Βερναρδής ή Μπεναλδής (1659-1720), «ο εκλαμπρότατος και λογιότατος Καβαλιέρ Αργυρός μπεναρδής ο Αθηναίος όστις και προ της εις Πελοπόννησον μετοικεσίας ήτον εκλεγμένος εις διδάσκαλον του γένους των Αθηναίων», αμειβόμενος από το κληροδότημα του Επιφανίου Ηγουμενού της Βενετίας, θέση που διατήρησε και τα επόμενα χρόνια, 1694-1699 και 1704-1706, όταν έδρα του σχολείου ορίστηκε η Πάτρα, σε αντικατάσταση του εκδιωχθέντος ιεροδιάκονου Νικόδημου Βαβατενή.⁶²

Σημαντική είναι η μαρτυρία σε εγκύκλιο του 1705 του Λατίνου αρχιεπισκόπου Κορίνθου και Ναυπλίου Καρλίνη (Angelo Maria Carlini), με τη γνώμη ότι οι Έλληνες είναι «φύσει επιρρεπείς εις την παιδείαν» και γι' αυτό η ίδρυση σχολείων και η διδασκαλία ιερών και δασκάλων Λατίνων θα μπορούσε να δημιουργήσει ένα αποτελεσματικό εργαλείο της καθολικής προπαγάνδας.⁶³

Ως απάντηση ή παράλληλη κίνηση μπορεί να θεωρηθεί η επιστολή στις 10 Ιουνίου 1711 του αρχιερέα Ναυπλίου και Άργους Αμβρόσιου προς τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρύσανθο Νοταρά, με την πρόταση να ιδρύσει σχολείο στο Άργος με δάσκαλο τον οποίο θα πλήρωναν, με πατριαρχική εντολή, δύο αρχιερείς της Πελοποννήσου, προκειμένου να διαφυλαχθούν τα δόγματα της ορθόδοξης Εκκλησίας. Η παρουσία δύο αρχιερέων και σπουδαίων λογίων στο Ναύπλιο, όπου δίδαξαν διαδοχικά και κήρυξαν τον λόγο του Θεού, μοιάζει ευκαιριακή και δυστυχώς χωρίς συνέχεια: πρόκειται για τον μητροπολίτη Αθηνών Μελέτιο Μήτρου (1661-1714) και τον επίσκοπο Κερνίτσης

60. Σπ. Π. Λάμπρος, «Ενθυμήσεων ήτοι Χρονικών Σημειωμάτων Συλλογή πρώτη (Αρ. 1-562)», *Νέος Ελληνομνήμων* 7 (1910), σ. 201, αρ. 315 (επιγραφικό χάραγμα στο νεκροταφείο του χωριού Στεφάνι Κορινθίας).

61. Στο ίδιο, σ. 213, αρ. 362. Από την ίδια πηγή. Στις ενθυμήσεις του ίδιου δημοσιεύματος, αρ. 358 και 360 (σ. 212) δίνονται ημερομηνίες 9 και 15 Ιουλίου για το ίδιο γεγονός.

62. Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, *Ιστορία των Αθηνών επί Τουρκοκρατίας από τον 1400 μέχρι τον 1800*, τ. Β', Αθήνα 1902, σ. 196-202. Περικλής Γ. Ζερλέντης, *Αργυρός Βερναρδής ο Αθηναίος (1659-1720)*, Αθήνα 1921, σ. 7-8.

63. Ιωάννης Ν. Σταματέλος, «Αι εν Πελοποννήσω σκευωρία κατά των Ορθοδόξων Ελλήνων τω 1705», *Παρνασσός* 2 (1878), σ. 465-476: 472-473. Δέσποινα Στεφ. Μιχάλαγα, *Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου κατά τη Β' Βενετοκρατία (1685-1715)*, Αθήνα 2008, σ. 220-225, 261.

Ηλία Μηνιάτη (1669-1714) με έτος διαδοχής σε αυτά τα έργα το 1708.⁶⁴

Η περίοδος της δεύτερης βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο ήταν σύντομη και δεν δημιούργησε βεβαιότητες για πολιτική σταθερότητα και παγίωση της βενετικής κατάκτησης, παρά την προσάρτηση από τον κατακτητή και τις προσπάθειές του να επιβάλει τους νόμους και τους θεσμούς του στην κατακτημένη κοινωνία, όχι χωρίς δυσκολίες, εξ αιτίας της διαπιστωμένης εχθρότητας, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, από διάφορες κοινωνικές ομάδες, ιδιαίτερα τις αγροτικές και εκείνες των κοινωνικά και οικονομικά ασθενέστερων. Αντίθετα, οι ηγετικές τάξεις του αστικού χώρου και οι προνομιούχοι έποικοι από τις πρώην βενετικές κτήσεις έβρισκαν τρόπους να μάθουν ιταλικά και λατινικά, να υπηρετήσουν τη βενετική διοίκηση, να διεκδικήσουν τίτλους, να ανελιχθούν κοινωνικά και να ενταχθούν στο πολιτικο-οικονομικό σύστημα. Από τις επιτυχίες αυτές μπόρεσαν να αντλήσουν κύρος και στο όνομά του να διεκδικήσουν διάκριση στην κοινοτική ιεραρχία των ομοεθνών και των ομοθρήσκων.

Πάντως τα φαινόμενα που δημιουργήθηκαν σε όλους τους τομείς του βίου, δεν πρόλαβαν να ολοκληρώσουν τον κύκλο τους και έτσι η κρυστάλλωση των ιδεολογικών επιλογών της βενετικής και της κατακτημένης κοινωνίας δεν ολοκληρώθηκε, καθώς ο χρόνος των προσεγγίσεων μεταξύ των κοινωνικών συνιστωσών που συνυπήρχαν, προϋπέθετε τουλάχιστον μεσαία χρονική διάρκεια για να αποδώσουν οι βίαιες μεταβολές, οι συναντήσεις και οι συγκερασμοί τις οποίες επέβαλλε η κατάκτηση και η νέα πραγματικότητα.⁶⁵

Από την άποψη της πολιτισμικής ιστορίας, που ενδιαφέρει περισσότερο αυτή την ανακοίνωση, οι πολιτισμικές μεταφορές αναδεικνύουν τη βενετική ηγεμονία, ιδιαίτερα στις δημόσιες πολιτισμικές εκφράσεις, που διεκδικούν να είναι κοινές και αποδεκτές από όλο και περισσότερους. Η γλώσσα, τα ενδύματα, οι τελετές και τα θεάματα είναι οι πρώτες επιλογές. Ο Πέτρος Κατσαΐτης στον *Κλαθμό Πελοποννήσου* καταθέτει τη θρηνητική μαρτυρία του:⁶⁶

64. Τις αδύνατες και όχι πολύ συγκεκριμένες πληροφορίες συγκεντρώνει η Δέσποινα Μιγάλαγα, *ό.π.*, σ. 182-184.

65. Βλ. και Αλέξης Μάλλιαρης, «Η τουρκική εισβολή στη βενετική Πελοπόννησο (1715) και η στάση του πληθυσμού έναντι Βενετών και Τούρκων», *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, τ. Γ', Αθήνα 2001-2002, σ. 420-436. Του ίδιου, «Ελληνοβενετική συνύπαρξη στην Πελοπόννησο (1687-1715). Συμβίωση, αλληλεπιδράσεις, υιοθέτηση κοινού πολιτικού, κοινωνικού και πολιτισμικού λεξιλογίου», *Δρόμοι κοινοί. Μελέτες για την κοινωνία και τον πολιτισμό, αφιερωμένες στην Αικατερίνη Κουμαριανού*, Αθήνα 2009, σ. 67-76.

66. Εμμ. Κριαρά, *Κατσαΐτης, Ιφιγένεια – Θνέστης – Κλαθμός Πελοποννήσου. Ανέκδοτα έργα. Κριτική έκδοση*, Αθήνα 1950, σ. 251-252, στ. 679-694.

Μα πού 'ναι οι αρχόντισσες οι γιάζες,
 που σ' εγυρίζαν με τιμή και τάξεις,
 ποβγαίνασι κ' επηαίναν πάσα σκόλη
 με τους δικούς τους όζου στο περβόλι;
 Πού είν' οι κορασιές οι τιμημένες,
 γευγενικές κι' αγγελοκαμωμένες;
 οι κοπελλιές που μάσκαρες εβάναν
 κ' εκάναν τους ανθρώπους κ' εξεχάναν
 από τα κάλλη που 'χαν τα περίσσα;
 Τώρα κι' αυτές αυτά τ' αλησμονήσα.
 Πού είν' οι κωμωδίες και τα φεστίνια,
 που εκάναν της ξεφάντωσης τη φτήνια;
 γιόμορφοι νέοι που το μόσκο ερραίναν
 όθεν εστέκασι κι' όθεν διαβαίναν
 μ' όμορφες φορεσιές, οπού εστολίζαν
 του λόγου τους και εσέναν εφουμίζαν;

Ριμάδες

Η πτώση του Ναυπλίου το 1715 θρηνήθηκε από τους χρονογράφους και τους ριμαδόρους της εποχής, έστω και αν αυτοί δεν ήταν Ναυπλιώτες και δεν είχαν τις ίδιες πολιτικές τοποθετήσεις και συμπάθειες.

Πολλές είναι οι πηγές για την ιστορία της τουρκικής εκστρατείας ανακατάληψης του Μοριά το 1715.⁶⁷ Ανάμεσά τους δύο ημερολόγια σημαντικά, σε γαλλικό και ρουμανικό πεζό λόγο αντίστοιχα, του Γάλλου διερμηνέα της γαλλικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη Benjamin Brue, που πήρε μέρος κοντά στο επιτελείο της εκστρατείας,⁶⁸ και του ελληνικής καταγωγής Κωνσταντίνου Διοικητή, μέλους της ρουμανικής ομάδας ιππέων, που πήρε μέρος στην τουρκική εκστρατεία, κατά τη διαταγή του επικυρίαρχου προς τον ηγεμόνα της Βλαχίας.⁶⁹

67. Μ. Β. Σακελλαρίου, «Η ανάκτησις της Πελοποννήσου υπό των Τούρκων», *Ελληνικά* 9 (1936), σ. 221-240. [Αναδημοσίευση: *Θέματα Νέας Ελληνικής Ιστορίας*, τ. Α', Αθήνα 2011, σ. 253-277· βλ. και τ. Β', σ. 842.]

68. Benjamin Brue, *Journal de la Campagne que le Grand Visir Ali Pacha a fait en 1715 pour la conquête de la Morée*, Παρίσι 1870. Σακελλαρίου, *ό.π.*

69. Εκδόθηκε από χειρόγραφο της Ρουμανικής Ακαδημίας με αντικριστή γαλλική μετάφραση από τον Neculai Iorga / Nicolas Jorga στο Βουκουρέστι το 1913: *Cronica expediției Turcilor în Moreea 1715, atribuită lui Constantin Diichiti / Chronique de l'expédition des Turcs en Morée en 1715, attribuée à Constantin Dioikitis*, σ. XV+228. Σακελλαρίου, *ό.π.* Δημήτριος Β. Οικονομίδης «Γλωσσικά και λαογραφικά ειδήσεις εν τω "Ημερολογίω του

Το αντικείμενο αυτής της ανακοίνωσης ενδιαφέρουν δύο έμμετρες χρονογραφίες – ριμάδες. Η πρώτη είναι του Κεφαλονίτη Πέτρου Κατσαίτη (1660/1665 – 1738/1742)⁷⁰ με τίτλο: *Ιστορία καλουμένη Κλαθμός Πελοποννήσου περιέχει δε εν συντομία στιχογραφίας την άλωσιν της Πελοποννήσου γινωμένη από την βασιλεία των Ισμαηλίτων εν έτει ΑΨΙΕ΄, μετά τριάκοντα έτη απήτις την είχε αποκτήσει η αριστοκρατική Γερουσία των Ενετών, συνθεμένη από τινάν φιλαλήθη, οπού εν γράμμασι ου λέγω, Θεός δ΄ οίδε οπού τα πάντα βλέπει εν έτει ΑΨΙΖ΄ εν μηνί Ιουλίω ι΄.*⁷¹

Το ιστορικό αυτό στιχούργημα απλώνεται σε 2.994 στίχους (2.596 ομοιοκατάληκτους ενδεκασύλλαβους, 248 ομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους και 150 ενδεκασύλλαβους σε εξάστιχες στροφές με ομοιοκαταληξίες αββαγγ) και αναφέρεται στην επανακατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Τούρκους ύστερα από 30 χρόνια βενετοκρατίας (1686-1715). Ο συγγραφέας είχε εγκατασταθεί από νέος στην Πελοπόννησο, όπου έζησε 25 χρόνια, και όταν άρχισε ο πόλεμος κατέφυγε στο Ναύπλιο και κατά την άλωσή του από τους Τούρκους (9 Ιουλίου 1715) πιάστηκε αιχμάλωτος και πουλήθηκε σκλάβος στα Χανιά της Κρήτης. Τον *Κλαθμό Πελοποννήσου προς Ελλάδα*, όπως φαίνεται ότι είναι ο πληρέστερος τίτλος του ποιήματος και υπάρχει ως υπέρτιτλος στον Πρόλόγο του, τον έγραψε κατά τον πρώτο χρόνο της σκλαβιάς του, ως τις 10 Ιουλίου 1716, όπως δηλώνεται στον τίτλο του στιχουργήματος. Η προσπάθεια του ποιητή να διαρθρώσει τη διήγησή του σε μια στοιχειώδη

Κωνσταντίνου Διοικητού΄», *Εις μνήμην Κωνσταντίνου Αμάντου*, Αθήνα 1960, σ. 147-196. Petre S. Nasturel, «L'intérêt du Journal de l'expédition ottomane de 1715 contre la Morée de Constantin "Dioikètès"», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη 7-14.9.1975*, τ. Γ΄, Αθήνα 1976-1978, σ. 325-336. Ασπασία Λούβη, «Η λακωνική γη το 1715. Μελέτη βασισμένη στο Χρονικό του Κωνσταντίνου Διοικητή», *στο ίδιο*, σ. 315-324.

70. Κριαράς, *Κατσαίτης*, ό.π., σ. ζ΄-ιβ΄: Εισαγωγή. Α΄ Ο Πέτρος Κατσαίτης και η συγγραφική του δραστηριότητα. Πέτρος Κατσαίτης, *Ιφιγένεια [εν Αηζουρίω]*, επιμ. (διασκευή κειμένου, εισαγωγή, ανέκδοτα έγγραφα, περιγραφή σκηνοθεσίας) Σπύρος Α. Ευαγγελάτος, σκίτσα Γιώργος Πάτσας, Αθήνα 1995, σ. 9*-47*: Εισαγωγή. Κεφάλαιο Α΄ Πέτρος Κατσαίτης (1660/65-1738/42). Νέες βιογραφικές πληροφορίες από ανέκδοτα έγγραφα. Κεφάλαιο Β΄ Ποια έργα του Πέτρου Κατσαίτη γνωρίζουμε; Κεφάλαιο Γ΄ Για την αξία των έργων του Κατσαίτη και για τη νέα έκδοση της «Ιφιγένειας», σ. 159-178: Τα έγγραφα. Βλ. και Caterina Carpinato, «Il Lamento del Peloponneso di Petro Katsaitis e Della sciagura e prigionia della Morea di Manthos Ioannu», *Venezia e la guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600*, επιμ. Mario Infelise – Anastasia Sturaiti, Βενετία 2005, σ. 187-208.

71. Λίνος Πολίτης, *Κατάλογος χειρογράφων Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, επιμ. Π. Σωτηρούδης – Α. Σακελλαριάδου-Σωτηρούδη, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 28-29, Κριαράς, *Κατσαίτης*, ό.π., σ. 197. Όλο το στιχούργημα εκδίδεται στις σ. 197-282. Οι σημειώσεις του επιμελητή στις σ. 312-328. Στις σ. ιβ΄-ιε΄ της Εισαγωγής του επιμελητή: Β΄ Τα έργα του Πέτρου Κατσαίτη, ο χαρακτήρας και η σημασία τους. 1. Ο «Κλαθμός Πελοποννήσου».

λογοτεχνική πλοκή καταλήγει στο να διηγείται η Πελοπόννησος όλα τα δεινά της στην αδελφή της Ελλάδα, που την παρηγορεί και τη συμβουλεύει. Οι δυο τους είναι κόρες της Ευρώπης. Στο δεύτερο, κυρίως, αλλά και στα άλλα μέρη του στιχουργήματος υπάρχουν πολλές αναφορές στο Ναύπλιο, την πρωτεύουσα της βενετικής Πελοποννήσου:⁷²

*το κάστρο το όμορφο και δυνατό μου,
οπού το θώρον κ' εξαναγεννιόμου·
το πλια ακριβό και όμορφο παιδί μου,
το θάρρος μου και η απαντοχή μου,
στ' Ανάπλι, οπού ήτανε το φως μου,
το τέκνο το πολλά μονάκριβό μου.
Εθάρρουνα η δόλια να μπορέσω
με πάσα τρόπο να το διαφεντεύσω,
να μην αφήσω να το αιχμαλωτεύσουν,
οι τύραννοι εχθροί να το κυριεύσουν [...].*

Είναι χαρακτηριστική, για την παραίτηση και την υποταγή, η αυτομαστιγωτική θέση ότι όλα συνέβησαν «διά τας αμαρτίας» των κατοίκων, την απροθυμία πολλών να πολεμήσουν εναντίον των Τούρκων και τις προδοτικές συμπεριφορές, τις οποίες υπογραμμίζει η απάντηση της Ελλάδας στην Πελοπόννησο, που παραπονέθηκε για την εγκατάλειψη του Αναπλιού από τη θεϊκή προστασία:⁷³

*Το λοιπονίς τα φαύλα έργατά σου
εφέραν την μεγάλη συμφορά σου.
Έπρεπε να γενή η θεία δίκη,
απάνω σου να έλθη καταδίκη. [...]
Όλα σου τα παιδιά αποστατήσαν,
τις θείες εντολές απαρατήσαν.
Ν' αρχίσω θέλω οκ τους αφεντάδες,
τους άρπαγους και άδικους κριτάδες.
Ήτανε κ' οι μινίστροι προκομμένοι,
στην αρπαγή πιτήδεια μαθημένοι. [...]
Και οι αρχιερείς, που εκαθόνταν
στον θρόνο του Μωσέως και εμαχόνταν*

72. Κριαράς, *Κατσαϊτης*, ό.π., σ. 230-231, στ. 813-822: *Κλαθμός Πελοποννήσου*, Μέρος Πρώτο.

73. Στο *ίδιο*, σ. 255-258, στ. 813-816, 819-824, 829-844, 859-862, 891-894, 901-914, 943-944: *Κλαθμός Πελοποννήσου*, Μέρος Δεύτερο.

για τα φιλότιμα της επαρχιάς τους,
 μα δεν εποίμαιναν τα πρόβατά τους,
 μ' αφήναν και ο λύκος άρπαζέ τα·
 τα ποιμνία απαρατίζανέ τα
 και την φιλαργυρίαν εδουλεύαν
 και το χρυσό διά Χριστό ελατρεύαν.
 Οι ιερείς οκνεύσαν και αμελούσαν,
 τα θεία παντελώς δεν εψηφούσαν.
 Φιλαργυριά τσ' εσκότισε μεγάλη
 και φαντασιά περίσσια στο κεφάλι.
 Όλοι πισκόποι ηθέλαν να γενούσι,
 περηφανειές και δόξες πιθυμούσι.
 Εσύναζαν κι' αυτοί πολλά φλωρία
 για να δουλεύουνται στη σιμωνία. [...]

Μα τι θα πω διά τους αββοκάτους,
 οπού 'σαν θαυμαστά τα έργατά τους;
 Δεν έγραφαν, χαρτί δεν εδιαβάζαν,
 μα πρώτα το γλωσσόκομον αδειάζαν. [...]

Οι άρχοντες οι πρώτοι, οι μεγιστάνοι,
 οι μεσιακοί κι' αυτοί οι ποπολάνοι,
 ο όχλος, που τον νόμον δεν γνωρίζει,
 μάλλον κατά του νόμου φλυαρίζει, [...]

Για τις γυναίκες έπρεπε ν' αρχίσω,
 μα λίγο γιατ' αυτές θε να μιλήσω,
 οπού ήτον πολλή η κοινοδοξιά τους.
 Αλλάζασι συχνά τη φορεσιά τους
 και πάσα Πασχαλιά ήθελαν άλλη,
 ολόχρυση, καινούργια να 'χαν βάλει.
 Η πλιά πτωχή τής άρεσε να ντυέται
 ωσάν την μεσιακή και να τιμιέται.
 Η μεσιακή ήθελε σαν την άλλη,
 την πρώτη και την πλούσια, τη μεγάλη.
 Τέτοιας λογής πολλή φιλοδοξία
 ηυρίσκοτον σε πάσα ηλικία.
 Δεν λέγω για εκειές τσ' απολλυμένες,
 που 'σαν στην αμαρτία βεβυθισμένες· [...]

Εγώ σαν μάννα σε πονώ και κλαίγω,
 μα πρέπει την αλήθεια να σου λέγω.

Όλα αυτά με διδακτικές προεκτάσεις που συμπληρώνονται με τα παράπονα για την αδιαφορία της μητέρας Ευρώπης, αλλά και της Κρήτης που δεν περιέθαλψε τους αιχμαλώτους, στους οποίους συγκαταλεγόταν και ο ίδιος, αντίθετα με την Κωνσταντινούπολη και τη Χίο και φυσικά την αδελφή Ελλάδα, που την συμβουλεύει να υπομένει και να φροντίσει τα παιδιά της, τονώνοντας την πίστη τους και προτρέποντάς τα να δείξουν προσαρμοστικότητα στους σκληρούς όρους του κατακτητή και αντοχή στην υποταγή που θα διαρκέσει. Όλα αυτά με τρόπο που παραπέμπει στους διδάχους της Εκκλησίας κατά τους αιώνες των ξένων κυριαρχιών, μεταξύ συμβουλής και προφητείας:⁷⁴

*Διά τη μάννα μας θέλω ν' αρχίσω,
με παραπόνεση να σου μιλήσω, [...]*
*Είχα μεγάλο θάρρος στην Ευρώπη,
που δεν της λείπουν μπόρεση και τρόποι,
να κάμη εις εμέ ωσάν μητέρα·
βοηθό να την ιδώ καμιάν ημέρα
και να σειστή κι' αυτή κ' οι βασιλειές της
να φανερώσουσι τις δυνάμεις της,
να διώξη τον εχθρό οκ τα σύνορά της
οπού κατασκλαβεύει τα παιδιά της·
καθώς κι' άλλες φορές είχε το κάμει,
ν' αρματωθή κι' αυτή για να με δράμη
να μου βοηθήση με τις δυνάμεις της,
με τα φουσσάτα της και αφεντιές της
να με ελευθερώση από τα βάρη.
Ας είχε θυμηθή και εμέ, μια χάρη
αν έλαβε ποτέ της από εμένα
τα έτη τσ' ευτυχιάς τ' απερασμένα,
πόπεβε πάσα χρόνο κ' έδινά της
καρπούς να κανακίζη τα παιδιά της [...]*
*Με σχήμα ταπεινό και λυπημένη
άμε στην κατοικιά σου την καημένη·*

74. Στο ίδιο, σ. 259-260, στ. 19-20, 25-42: *Κλαθμός Πελοποννήσου*, Μέρος Τρίτο, σ. 272-273, στ. 529-545: *Κλαθμός Πελοποννήσου*, Μέρος Τρίτο. Οι χάρες της Πελοποννήσου στην Ευρώπη υποστηρίζεται ότι έγιναν κατά τα χρόνια της φραγκικής και βενετικής κατάκτησης με τα προϊόντα που απολάμβανε η Ευρώπη από τους κατακτημένους Πελοποννήσιους. Για τους διδάχους βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Η οικονομία και οι νοοτροπίες: η μαρτυρία του Χρονικού των Σερρών, του Νεκταρίου Τέρπου και του Αργύρη Φιλιππίδη», *Τετράδια εργασίας ΚΝΕ-ΕΙΕ* 7 (1984), σ. 89-125 [= Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα 1988, σ. 167-210].

κι' όθεν θωρείς σαρίκι στο κεφάλι
 κάνε του μια προσκύνηση μεγάλη.
 Πλήρωσε το χαράτσι σου και τ' άλλα
 τα βάρη, τα μικρά και τα μεγάλα.
 Τα θηλυκά παιδιά σου πάντα κλειέ τα,
 από τα παρεθύρια έβγανέ τα·
 σε γάμους, πανηγύρια μην παγαίνουν,
 στις ρούγες, στα παζάρια μην διαβαίνουν·
 τ' αρσενικά παιδιά ας μην γυρίζουν,
 καθώς εκάμνασι να σιριανίζουν.
 Κι' ανίσως και σ' αφήσουν εκκλησία
 καμιά διά να γίνεται η θυσία,
 έβγαλε το σταυρό οκ την κορφή της
 και σιγαλά ας διαβάζουν οι ιερείς της.
 Τα δόγματά σου κράτει τα κρυμμένα
 και μέσα στην καρδιά σου φυλαμένα.
 Η πίστη σου ας είναι εις την πέτρα,
 σ' εκείνη να 'χης όλα σου τα μέτρα·

Η δεύτερη έμμετρη χρονογραφία είναι του Ηπειρώτη Μάνθου Ιωάννου (1665-1748) από το χωριό Λόκου (Λιόκου) των Γραμμενοχωριών Ιωαννίνων, ολιγογράμματο και αυτοδιδασκόμενο⁷⁵ αλλά με πίστη και απόφαση να φέρει σε πέρας τη σύνθεση του έργου του *Ιστορία περί της συμφοράς και σκλαβιάς του Μωρέως και στιχολογία πολλών άλλων υποθέσεων, Συντεθείσα παρά του Μάνθου Ιωάννου εξ Ιωαννίνων περιοχής Λόκου, Η προσετέθη εν τω τέλει και Κανόνιον του ευρίσκειν εν ποία ημέρα της Εβδομάδος άρχεται ο κάθε Μήνας*.⁷⁶

75. Στέφανος Μπέττης, «Μάνθος Ιωάννου. Ένας άγνωστος Ηπειρώτης ποιητής – 1665; – 1748», *Ηπειρωτική Εστία* 16 (1967), σ. 65-70. Δημήτρης Κ. Μιχαηλίδης, «Ο Ηπειρώτης ποιητής Μάνθος Ιωάννου και το έργο του», *Ηπειρωτική Εστία* 18 (1969), σ. 598-606 και ανασελιδοποιημένο ανάτυπο με δική του σελιδαρίθμηση: Αθήνα 1970, 22 σ. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Σύμμεικτα. 2. Σημειώσεις περί Μάνθου Ιωάννου», *Πελοποννησιακά* 7 (1969-1970), σ. 393-395. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, «Μάνθου Ιωάννου, *Περί του περιφανούς και τρισαθλίου Μωρέως το θρήνος και η αιχμαλιωσία υπό των Αγαρηνών*», *Θέματα Νέας Ελληνικής Ιστορίας*, τ. Β', Αθήνα 2011, σ. 507-580· πρβλ. και σ. 842.

76. Ο τίτλος από την 8η έκδοση του έργου, Βενετία, Νικόλαος Γλυκός, 1779, της παλαιότερης έκδοσης, της οποίας έχουμε αντίτυπο. Οι άμεσα και έμμεσα γνωστές εκδόσεις του έργου είναι 37 (Βενετία 1725/1726-1875, Καλαμάτα 1883, 1888) με τον τίτλο του βιβλίου να τροποποιείται αρκετές φορές στην εκδοτική του διαδρομή και τα περιεχόμενά του να πλουτίζονται (βλ. Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα: Βιβλία – φυλλάδια (1801-1818)*, Αθήνα 1997. [Στο εξής: Ηλιού Α' 1801-1818, Β' 1819-1832, Γ' 1833-1844]. Ηλιού 1803. 71). **1725/1726**: Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Νέα στοιχεία για ελληνικά

Η ριμάδα απλώνεται σε 1.358 δεκαπεντασύλλαβους ομοιοκατάληκτους στίχους, περιγράφοντας, χωρίς ιδιαίτερες λογοτεχνικές φιλοδοξίες και χάρες, τα γεγονότα που ο ποιητής έζησε ή τα πληροφορήθηκε, καθώς ήταν μέτοικος στην Πελοπόννησο, ίσως από το τέλος του 17ου αι., με γυναίκα και τέσσερα παιδιά. Η τουρκική εκστρατεία για την κατάκτηση της Πελοποννήσου τον βρίσκει εγκατεστημένο στο Ναύπλιο. Κατά την πτώση του Ναυπλίου αιχμαλωτίζονται τα παιδιά του και χάνονται, και την ίδια τύχη έχει και η γυναίκα του. Σέρνεται αιχμάλωτος από την τουρκική στρατιά στη συνέχιση της εκστρατείας της για την κατάκτηση της Πελοποννήσου και δραπετεύει, αλλά συλλαμβάνεται και φυλακίζεται στο φρούριο του Ναυπλίου ως φιλοβενετός. Δραπετεύει και πάλι και με πλοίο φθάνει στην Απουλία και στη συνέχεια στη Δαλματία και τελικά στη Βενετία, όπου τελείται και ο δεύτερος γάμος του, από τον οποίο απέκτησε δύο παιδιά. Στη Βενετία θα ζήσει ως τον θάνατό του (1748).

έντυπα του 18ου αιώνα: Ενδείξεις του βενετικού αρχαιακού υλικού», *ΕΕΦΣΠΘ* 22 (1984), σ. 239: 16.11.1725 Μάνθος Ιωάννου, *Στιχολογία απλή διαφόρων υποθέσεων*. Οτι είναι έκδοση του Σάρου – Βόρτολι: Ηλιού 1803.71. **1739**: Σάρου – Βόρτολι: ΘΠ Α΄ 2914. **1750-1760**: Σάρου – Βόρτολι: Φ. Ηλιού, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Αθήνα 2005, σ. 542-543. **1763**: Γλυκός: Στην έκδοση του 1779 του Γλυκού δίνονται οι πρωτομηνίες των ετών 1763-1900. Υποθέτω ότι έχουμε έκδοση Γλυκού 1763, την οποία αντιγράφουν οι εκδόσεις 1768, 1779... **1765**, Θεοδοσίου: Ζαβίρας σ. 438-439. **1768** Γλυκός: ΘΠ Α΄ 2915. **1772** Θεοδοσίου: Ηλιού 1803.71. **1779** Γλυκός: ΘΠ Α΄ 2916. **1784** Θεοδοσίου: ΘΠ Α΄ 2917. **1788** Γλυκός: ΘΠ Α΄ 2917 (υποσ. 1). **1789** Γλυκός: ΘΠ Α΄ 2918. **1791** Θεοδοσίου: ΘΠ Α΄ 2919. **1792** Γλυκός: Βάσω Σεirinίδου, *Το εργαστήριο του Λογίου. Αναγνώσεις, λόγια παραγωγή και επικοινωνία στην εποχή του Διαφωτισμού μέσα από την Ιστορία της Βιβλιοθήκης του Δημητρίου Ν. Δάρβαρη (1757-1823)*, Αθήνα 2013, σ. 236, αρ. 552. **1794** Γλυκός: Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ιωάννης Ν. Σταματέλος (1822-1881). Ο λόγιος και ο δάσκαλος – Τα δημοσιεύματα – Τα κατάλοιπα – Τα χειρόγραφα της Βιβλιοθήκης του», *Πρακτικά ΙΑ΄ Συμποσίου, Λευκάδα 17-19 Αυγούστου 2006*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2007, σ. 114. **1796** Γλυκός: ΘΠ Α΄ 2920. **1800** Θεοδοσίου: ΘΠ Α΄ 2921. Αυτογία: Φ. Ηλιού, *Τετράδια Εργασίας* 4 (1983), αρ. 6. **1803** Θεοδοσίου: Ηλιού 1803.71. **1803** Γλυκός: Ηλιού 1803.72. **1806** Γλυκός: Ηλιού 1806.69. **1808**: Την σημειώνει ο Claude Fauriel: Αλέξης Πολίτης, *Κατάλοιπα Fauriel και Brunet de Presle. Αναλυτικός κατάλογος*, Αθήνα 1980, σ. 38. **1809** Γλυκός: Ηλιού 1809.43. **1814** Θεοδοσίου: Ηλιού 1814.62. **1816** Γλυκός: Ηλιού 1816.83. **1819** Γλυκός: Ηλιού 1819.121. **1820** Θεοδοσίου: Ηλιού 1820.131. **1829** Γλυκός: Ηλιού 1829.79. **1832** Γλυκός: Ηλιού π25 (1832). **1839** Φοινίξ: Ηλιού 1839.180. **1843** Γλυκός: Ηλιού 1843.214. **1850** Αγίου Γεωργίου: Δ. Γκίνης – Β. Μέζας, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, τ. Β΄, Αθήνα 1941, σ. 287, αρ. 5320 [στο εξής ΓΜ]. **1858** Φοινίξ: Φ. Ηλιού, *Τετράδια Εργασίας* 10 (1988), σ. 401, αρ. 583 (Α5093). **1863** Φοινίξ: ΓΜ 9926. **1865** Αγίου Γεωργίου: Φ. Ηλιού – Πόπη Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900*, τ. Α΄, Αθήνα 2006, αρ. 1865.567 [στο εξής Η-Π]. **1870** Φοινίξ: Η-Π 1870.515. **1875** Φοινίξ: Η-Π 1875.729. **1883** Καλαμάτα, Μιχαλακέα: Η-Π 1883.859. **1888** Καλαμάτα, Μιχαλακέα: Η-Π 1888.956.

Η *Ιστορία περί της συμφοράς και της σκλαβίας του Μωρέως* εκδίδεται το 1725/1726 στη Βενετία από το τυπογραφείο Σάρου – Βόρτολι και συνοδεύεται από δέκα ηθικοδιδασκτικά στιχουργήματα για θρησκευτικά και ιστορικά θέματα σε διάφορα μέτρα.⁷⁷ Ο φιλοβενετός Μάνθος Ιωάννου αναφέρεται στην επανακατάκτηση όλου του Μοριά από τους Τούρκους, με λεπτομερέστερες αναφορές και πάθος για το Ναύπλιο:⁷⁸

*Με πόθον και αναστεναγμόν βουλήθηκα να γράψω,
Και του Μωριά την συμφοράν από καρδιά να κλάψω.
Ω Θεέ μου δος μου φώτισιν, δος μου πιδεξοσύνη,
Να γράψω με πολύν καῦμόν τον θρήνον που εγίνη.
Τίς νάχη λεονταριού καρδιάν, και να την εβαστάζη,
Να ιδή τον θρήνον τ' Αναπλιού να μην αναστενάξη; [...]
Ω Θεέ δος μου υπομονήν, ως τα μικρά παιδιά,
Διά να μην την θυμηθώ εκείνην την σκλαβία.
Το όσον σκεπάζει ο Ουρανός, και οι Κύκλοι του Ηλίου,
Εις τόπον δεν εστάθηκε το θρήνος του Αναπλιού.*

Επισημαίνει την αδυναμία οργάνωσης άμυνας από τους Βενετούς, τους γηγενείς, τους εποίκους και τους μισθοφόρους τους απέναντι στους Τούρκους και αποσιωπά τη βοήθεια, θετική ή παθητική, που προσέφεραν οι Έλληνες στους επερχόμενους νέους κατακτητές, τους Οθωμανούς.

Η φιλολογική έρευνα έχει εντοπίσει την επίδραση που άσκησε στον Μάνθο Ιωάννου ο Ανθιμος (Ακάκιος) Διακρούσης με το έργο του «Ο Κρητικός Πόλεμος» (1667) με εμφανή στιχουργικά δάνεια και βαθύτερη επίδραση, η οποία όμως δεν βοήθησε τον ποιητή και το ποίημα να ανυψωθούν και να υπερβούν τους μέσους όρους αντίστοιχων στιχουργημάτων.⁷⁹

Την απόφασή του να γράψει το στιχούργημα ο Μάνθος την συνδέει με τον θανάσιμο κίνδυνο να πνιγεί ή να πέσει στα χέρια Τούρκων πειρατών, τον οποίο έζησε ταξιδεύοντας στην Αδριατική με πολύ αντίξοες συνθήκες από την Μπαρλέτα της Απουλίας της νοτίου Ιταλίας ως τη Σκλαβηνία (Δαλματία):⁸⁰

77. Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 13-21.

78. Μάνθος Ιωάννου, *Ιστορία περί της συμφοράς και της σκλαβίας του Μωρέως...*, Γλυκός, Βενετία 1779, σ. 7.

79. Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 12-13. Ανθιμος (Ακάκιος) Διακρούσης, *Ο Κρητικός Πόλεμος. Διήγησις διά στίχων του δεινού πολέμου του εν τη νήσω Κρήτη γενομένου, εις την οποίαν περιέχει την σκληρότητα και αιχμαλωσίαν των αθέων Αγαρηνών, και πώς εκυρίευσαν όχι μόνον τα Χανιά και το Ρέθυμνον, μα και όλον το νησί, και όλον ένα πολεμούσιν και αυτό το Μεγάλον Κάστρον*, κριτική έκδοση, εισαγωγή, σχόλια, γλωσσάριο και ευρετήριο Στέφανος Κακλαμάνης, Αθήνα 2008, σ. 139-142.

80. Ιωάννου, *Ιστορία*, *ό.π.*, σ. 50, 53.

*Το πως μ'επαρακίνησε της θάλασσας η χρεία,
Πάλιν να ξαναθυμηθώ τον θρήνον του Μωρία. [...]
Στην Σκλαβονιά ριβάραμε την δεύτερ'εβδομάδα,
Εκεί έβαλα βουλή να γράψω την φυλάδα.
Δέκ'οκτώ ημέραις εκάμαμε στο πόρτο αποκλεισμένοι,
Στην μαρτζιλιάνα έγγραφα με την καρδιά καϋμένη,
Να θυμηθώ τους πόνους μου, και την κακοπαθεία,
Τα βάσανα και την σκλαβιά, π'έλαβα στον Μωρία.
Και τώρα εκινδύνεψα να με μετασκλαβώσουν,
Και πλειο ελπίδα δεν είχα να με ελευθερώσουν.
Και τώρα που εγλύτωσα τους πόνους μου να γράψω,
Και από το βάθος της καρδιάς να θυμηθώ να κλάψω.*

Για τους Ναυπλιώτες της διασποράς η ανάμνηση της πόλης τους θα συνοδεύεται με τον χαρακτηρισμό της δυστυχημένης πόλης, με την ευχή, ίσως και την ελπίδα, για τη μη διαίωνιση της κατάκτησής της, όπως, για παράδειγμα, σημειώνει ο γραφέας μουσικού χειρογράφου στη Σμύρνη το 1739: *Το παρόν ασματομελίρυτον βιβλήον ήλυφε τέρμα διά χειρός του ευτελούς Θεοδοσίου τουπίκλειν Καπελέτη εκ της δυστυχούς πόλεως Ναυπλίου.*⁸¹

---

81. Γρηγόριος Θ. Στάθης, *Τα χειρόγραφα Βυζαντινής Μουσικής. Άγιον Όρος*, τ. Δ', Αθήνα 2015, σ. 729-734, χειρόγραφο 1347 (Μονής Ιβήρων 1262). Για άλλα μουσικά χειρόγραφα του Καπελέτη (Καπελαίτη) βλ. Λίνος Πολίτης και Μαρία Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αιώνα. Συνοπτική καταγραφή», *Δελτίο Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου ΜΙΕΤ* 6 (1994), σ. 442.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

SCHOLARS AND CHRONICLERS

The paper presents the Nafplitian scholars during the first and second Venetian occupation, who resided in Nafplio, in the Eastern Mediterranean or in the various places of the Greek Diaspora, and examines their work within the cultural context in which it had been conducted, including the experiential and nostalgic references to their place of origin or their birthplace, for the fate of which they suffer, toil and hope for a better future.

Considering Venice as the main centre, in the frame of a broader consideration of the creative and cultural endeavors of the Greeks of Diaspora and their publishing endeavors for books which the Genus needed, Nafplitian refugees contributed effectively to satisfying the demands of their time due to their intellectual development, their talents as well as their action regarding the accumulation of manuscript copies, mainly by the intellectual circles of Europe, and the preparation of manuscripts by which would be printed liturgical and theological books by Greek and Italian printers for the needs of the Eastern Mediterranean.

As intellectual workers of the Venetian and Turkish occupied space, they cultivate the traditional deep-rooted Greek-Latin culture, so that to coincide with the demands of the European culture and the needs of the so called ethnic survival as well as the acculturation of the Genus: production of manuscript copies for the European libraries, answer to questions as well as to the needs of a broader information to the foreign officers, travelers and scholars. In addition, the elaboration of documentation for the study of various issues regarding the Greek space, and the writing of books on themes of secular and religious culture, literacy and the orthodox cult.

The reports of chroniclers (either with origins from Nafplio or not) on the historical course of Nafplio are examined with regard to the amount of information that is provided, and especially to the ideological codification of meanings that are reflected, following each time the worldview of the dominant and more rarely expressing the desires and wills of the conquered, who definitely loath the perpetuation of the conquest.